

HOSPODÁŘSKÉ BUDOVY V PROVOZU BAROKNÍHO VELKOSTATKU NA PANSTVÍ KOSTelec NAD ČERNÝMI LESY

ALENA NACHTMANNOVÁ

Předkládaný článek navazuje velmi volně na starší stať uveřejněnou v Průzkumech památek v roce 2003, kde jsem se věnovala zámku v Kostelci nad Černými lesy (okres Praha-východ) a jeho vybavení v období vrcholné renesance.¹⁾ Jako základní pramen mi posloužil urbář kosteleckého panství zvaný Zlatá kniha.²⁾ Tento archivní pramen, ojedinělý svým rozsahem, však poskytuje především výjimečně cenné informace o provozu panství jako hospodářského celku, vzhledu a fungování jednotlivých budov, jež k němu náležely.

Během 70. letech 17. století se vrchnost pokoušela provoz celého panství zefektivnit, zlepšit stav jednotlivých objektů, a dosáhnout tak větších zisků. Jako součást této snahy vznikla i Zlatá kniha popisující nesmírně detailně celé kostelecké panství a veškeré výnosy, jež z něj vrchnosti plynuly. Neobsahuje pouze souhrn poddanských majetků a povinností, ale popisuje i vlastnictví jednotlivých vesnických a městských obcí a farností. Nejzajímavějším a zcela ojedinělým je však naprosto vyčerpávající souhrn všech stavebních objektů ve vlastnictví vrchnosti, podrobný popis jejich vzhledu, stavu, funkce, provozu a zisků, které z něj plynou či by plynout mohly.

Začátek Zlaté knihy je věnován městu Kostelec, kde vrchnost kromě zámku vlastnila řadu

Obr. 1: Kostelec nad Černými lesy (okres Praha-východ), mapa dvora a dalších vrchnostenských budov s pozemky z roku 1812, SOA Praha, Velkostatek Kostelec nad Černými lesy, inv. č. 2993 (sever vpravo, nahore západ). Plán zachycuje stav před výraznějšími změnami, ke kterým došlo ve druhé čtvrtině 19. století. Zhruba uprostřed je zámek se čtveřicí nárožních věží a předzámčím na jižní straně. Jihovýchodně od předzámčí se výrazně uplatňuje rozsáhlá tříkřídla budova pivovaru se sladovnou. Její natočení odpovídá linii někdejšího opevnění. V pivovarském dvoře proti zámku stojí dosud dochované stavení, nacházející se na místě spilk. U pivovaru byla cesta uzavřena branou, v 70. letech 17. století popsanou jako bránu na cestě ke vsi Chotýš. Východně navazuje na křídlo se sladovnou sýpka z roku 1709, připojená šikmou chodbou.

S pivovarem sousedí na západě (na plánu nahoru) hospodářský dvůr – bezprostředně na pivovar (varnu) zde navazuje úřednický dům čp. 15, stojící v severním čele dvora a za ním na jižní straně budovy chlévů a stodoly. Dále na západ, podél jižní strany náměstí, následují další budovy popisované ve Zlaté knize. Vedle dvora přímo proti mostu k zámku je to „Jägerhaus“ a dále složitější, čtyřkřídla budova vinopalny. Dále – podloženy světlou červenou barvou – následují domy Matějovský a „dům paní Leitterovův“. Písmenem „P“ je označen dům kaplana. Zbylé dvě budovy vznikly přestavbou z bývalé konírny (jízdnárny) a mlčovny. Za zmíněnými budovami se na jižní straně rozkládají rozsáhlé zahrady a štěpnice.

Mezi pivovarem a zámkem stojí u valu bývalé masné krámy. Na východě vystupuje ze zámku na valu stojící kostel sv. Vojtěcha. Pod ním se rýsuje pětiboký obrys bastionu, ve kterém byla v roce 1677 otevřena jízdnárna. Severně od něj u písmene „J“ je bývalá koželužna a v sousedství pod písmenem „K“ budova bažantnice se zahradou a sousedním rybníkem, rovněž popisované ve Zlaté knize.

1) A. Nachtmannová, Kostelec nad Černými lesy v éře Smiřických, Průzkumy památek X, 2, 2003, s. 87–101.

2) SOA Praha, VS Kostelec n. Černými lesy, inv. č. 3138.

Obr. 2: Kostelec nad Černými lesy (okres Praha-východ), areál zámku, zbytek nárožní věžičky bastionu. Prostor bastionu na východní straně sloužil v době porážení urbáře jako nezastřešená jízdná. Strážní věžička byla nepochybně jedním z dvojice „krytých vjezdů“, kdež v každém jedna osoba seděla a do tumpplacu hledět může“ (foto J. Žizka, 1998).

domů v jižní frontě náměstí, pivovar, poplužní dvůr a další provozy (pazderna, masný krám, mlýny, olejnu, bělidlo, vinopalnu), také zahrady, chmelnice a další pozemky. V těsné blízkosti zámku ležely objekty sloužící k zábavě panstva, jako byly jízdná, míčovna a okrasná zahrada.

Urbář pak pokračuje popisem panství tak, jak ho úředníci projížděli: začínali směrem k východu ke Kourimi vesnicemi v blízkosti Kotelce, pokračovali panskými majetky v bezprostředním okolí Kourimi, které ještě v předbělohorském období náležely tomuto městu. Pak se cesta úředníků stáčela na jih až ke Stříbrné Skalici, odtud k západu až do sousedství Říčan a opět k severu a východu, kde byly po Bílé hoře k panství připojeny statky Českého Brodu (dvory, mlýny a rybníky v Tismicích, v Liblici i v těsném sousedství města). Od Českého Brodu postupuje popis k severnímu okraji panství v Poříčanech, odkud směřuje opět k východu přes Pečky a Plaňany zpět ke Kourimi. Celkem úředníci popsali 81 vsí (z toho 4 pusté), 3 městečka a 1 město.³⁾

3) Vznik urbáře inicioval majitel panství Jan Adam Ondřej z Lichtněstěna a sepsali ho hejtman panství Lorenc Leopold Leitter, písař Jan Kašpar Ouvalský a fišmistr Šimon Karel Svoboda v letech 1673–1677. Popisy jednotlivých vesnic a hospodářských objektů byly nejprve psány na zvláštní složky, a teprve poté svázány do rozměrné knihy, v případě potřeby byly složky doplňovány o další listy, často i jiného formátu. Je to patrné zejména u zápisů o pustých dvorech a dalších objektech, které byly během pořizování popisu obnoveny. Pak je nejprve popsán pustý dvůr a na následujícím listu nově postavený objekt. Lis-

V rámci každé vsi či městečka je zachycen jmenný soupis hospodářů s výměrou jejich půdy a povinnostmi vůči vrchnosti, popř. jiný způsob obživy (řemeslo, krčma apod.), na závěr je zaznamenán majetek v držení obce (společné louky, pastviny a lesy). Součástí popisu je také seznam církevního majetku (filiální a farní kostely, majetky far a povinnosti poddaných k nim). Složka každé vsi končí záznamem o příslušnosti k farnosti, ke mlýnu (zpravidla panskému), kam měli poddaní povinnost jezdit s obilím, a o hranicích pozemků. Poté nálehuje výčet dominikálního majetku v dané vsi, pokud se tu nějaký nacházel: nejčastěji rybníky, jindy louky, lesy, bažantnice, lomy, hliniště a další pozemky.

Hospodářské objekty náležející vrchnosti jsou zapsány tak, jak byly umístěny v krajině, kterou úředníci procházeli. Pokud ležely mimo vesnické osídlení, jsou zaznamenány mezi dvěma složkami sousedních vsí, jestliže ležely přímo ve vsi, jsou vloženy před popisem samotné vesnice. Jedná se především o poplužní dvory a mlýny, ale také kovárny, krčmy, masné krámy, cihelny a vápenné pece. U mlýnů je vždy podrobně popsáno umístění v krajině v návaznosti na vodoteče a rybníky.

U dvorů a mlýnů se zaznamenávala jejich poloha a návaznost na cesty, vzhled a rozmístění jednotlivých budov, materiál, z něž jsou postaveny (včetně střešních krytin, konstrukcí krovů, počtů oken a dveří, typů zámků apod.). Stejně významnou část popisu tvoří i záznam o počtech chovaného dobytka, popř. možnostech chovu, o množství čeledě, jejich povinnostech a výdajích na ni.

Takto podrobně pořízený urbář byl ve své době kvalitní pomůckou pro vedení velkostatku a pro současného badatele je neocenitelným pramenem pro nahlédnutí do způsobu barokního panského hospodaření a fungování jednotlivých architektonických objektů.

Cílem tohoto příspěvku bude nejen popsat jednotlivé stavby v rámci velkostatku, ale postihnout jejich fungování, využití a zařazení do organismu panství. Srovnáním se staršími inventárními soupisy se pokusíme zachytit rozsah devastace způsobené třicetiletou válkou a postupnou obnovu po jejím skončení.

VÝVOJ PANSTVÍ V 16. A 17. STOLETÍ

Panství Kostelec nad Černými lesy bylo od poloviny 16. století do Bílé hory součástí dominia rodu Smiřických. Tomuto rodu se podařilo vytvořit obrovské, ale především hospodářsky neobvykle zkonsolidované panství, jaké nemělo v posledním dvacetiletí před Bílou horou v Čechách srovnání. Velikostí s ním mohlo soupeřit pouze dominium Rožmberků, které však bylo odprodejem řady panství za vlády Petra Voka značně zmenšeno a jež ani v dobách největšího rozkvětu nevykazovalo takovou úroveň hospodaření jako dominium Smiřických. Organizace hospodaření na panstvích, jež Smiřičtí postupně skupili v téměř uceleném pásu od Prahy přes Polabí, Český ráj až k Náchodu, bývá

ty byly přidávány i poté, co již byly pročíslvány, pak se další listy označovaly číslem strany a písmenem abecedy (po foliu 202 následují folia 202a–202i). Na závěr je urbář doplněn sumárním výčtem všech objektů s odkazem na stranu s popisem a místním rejstříkem. Je tedy nejen vyčerpávající, ale také nesmírně přehledný. Práci s ním stěží lze považovat pouze za jeho značný rozměr a hmotnost kolem 15 kg.

v literatuře označována jako protokapitalistická a ve své době neměla zřejmě v českém království obdoby.⁴⁾ Za vše může mluvit fakt, že zatímco většina předních šlechticů království zápasila s dluhy, Smiřičtí hospodařili se značným ziskem, přičemž si dopřávali veškerý luxus, jaký životní styl pozdní renesance mohl nabídnout. Pouze panství Kostelec poskytovalo v předbělohorském období obrovský výnos 8000 kop českých grošů ročně, pocházející především z pivovaru a dvorového hospodaření. Provoz těchto podniků zajišťovalo 270 osob čeledi – robota nebyla, na rozdíl od panství jiných šlechticů, využívána. Inventární popisy panských dvorů z roku 1618 nabízejí obrázek dobře udržovaných a vybavených provozů s množstvím dobytka a koňů v každém z nich.⁵⁾

Po Bílé hoře se ale situace zásadně změnila. Dědička Markéta Salomena Slavatová ze Smiřic uprchla spolu s dvorem Fridricha Falckého z Čech a vzala sebou i svého bratra, posledního mužského člena rodu Smiřických, nesvěprávného Jindřicha Jiřího. 26. 4. 1621 byl majetek Smiřických prohlášen za zkonfiskovaný, současně se však o něj hlásil Albrecht z Valdštejna, spřízněný s tímto rodem po matce. Podařilo se mu z obrovských majetků získat alespoň polovinu, z níž pak roku 1622 odprodal panství Kostelec, Klučov a Tuchoraz Karlu z Lichtenštejna, královskému místodržícímu. Ten pak přikoupil ještě další zkonfiskované statky ležící v okolí: Plaňany, Přebozy, Cerhýnky, Syneč a někdejší majetky měst Kouřimi a Českého Brodu. Spojením všech těchto statků vzniklo rozsáhlé, dobře zkonfiskované panství, které mohlo poskytovat značný výnos.

V období třicetileté války však panství trpělo průtahy vojsk, tím spíše, že leží v blízkosti Prahy a na hlavních cestách spojujících Prahu s Polabím a východními Čechami. Největší zkázu znamenal rok 1639, kdy byl vypálen kostelecký panský dvůr, další dvory a mlýny na panství. Znovu se švédská vojska objevila na Kostelecku na samém konci války. Tehdy byl značně poškozen nejen zámek a město, ale doslova vydrancováno bylo celé panství. Podle zprávy hejtmána panství z roku 1646 nebylo tehdy na celém panství obilí k setí, ani na chléb, poddaní neměli potahy a v panských dvorech nezůstala ani jedna kráva. Poddaní utekli ze vsí do lesů a ze strachu před vojáky sklízeli obilí jen v noci. Zaniklo prý tehdy 9 vsí, řada gruntů v ostatních vesnicích a městečkách zůstala pustá. V přepočtu asi 3 000 ha začalo zarůstat lesem.⁶⁾ Urbář ještě o třicet let později za-

Obr. 3: Kostelec nad Černými lesy (okres Praha-východ), západní štít budovy děkanství. Ve štítu děkanství se dochoval úsek fasády členěné pilastry s výraznou atikou a slepými okny, který náležel velké a vysoké budově. S velkou pravděpodobností jde o pozůstatek mlčovny s předním domem, popsané v urbáři (foto J. Žizka, 2002).

znamenává vypleněné a vypálené dvory, mlýny, zničené a vylištěné vesnice.

Po skončení třicetileté války při prošetřování finančních machinací Karla z Lichtenštejna byla zpochybněna i jeho držba kosteleckého panství, které vzápětí převzala královská komora. Syn a dědic Karla z Lichtenštejna Karel Eusebius nakonec roku 1655 panství vykoupil a opět připojil ke svým majetkům. Od té doby lze datovat snahu o poválečnou obnovu celého panství a všech hospodářských provozů, jejíž součástí byl i vznik zmiňovaného urbáře, Zlaté knihy. Obnovit výrobu v rozsahu a způsobu organizace předbělohorského období se však již nepodařilo a ani to ve změnách podmínek válkou zničené krajiny nebylo možné.⁷⁾ Postupná rekonstrukce staveb sice během druhé poloviny 17. století zahladila stopy války, podstatně pomalejší však bylo doplnění stavu dobytka a zejména potahů. Nedostatek dvorového personálu a další okolnosti donutily majitele pudy k návratu k využívání roboty, přestože její menší efektivita byla již v té době známa. Ke skutečné konsolidaci panství došlo až na počátku 18. století za Marie Terezie Savojské.

SPRÁVA PANSTVÍ

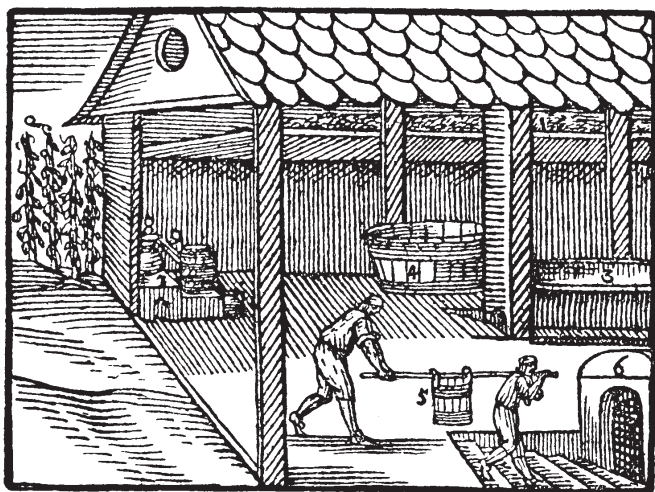
Pro následující výklad je nutné alespoň rámcově shrnout fungování správy šlechtického velkostatku. Správní orga-

6) Velostatek Kostelec n. Černými lesy 1562–1845, inventář fondu, SOA Praha, sig. II 64.

7) Údaje o dějinách panství v době třicetileté války: A. Sedláček, Hrad, zámky a tvrze Království českého, d. XV. Praha 1998, s. 12–14; T. V. Bílek, Děje konfiskací v Čechách po r. 1617. Praha 1882, s. 515 až 526; D. Líbal – J. Růžicková, Kostelec nad Černými lesy. Stavebně historický průzkum objektů historického jádra, SÚRPMO Praha 1973, nepublikovaný strojopis v archivu NPÚ ÚOPŠČP; L. Lancinger – M. Heroutová – M. Vilímková, Kostelec n. Č. l. – zámek a zámecký kostel. Stavebně historický průzkum, SÚRPMO Praha 1981, nepublikovaný strojopis v archivu NPÚ ÚOPŠČP, s. 12–13 a 22–23; L. Lancinger – F. Kašička, Tuchoraz, tvrz a dvůr. Stavebně historický průzkum, Praha 1990, nepublikovaný strojopis v archivu NPÚ ÚOPŠČP, s. 6–10.

4) Hospodařením Smiřických se zabývali zejména V. Pešák, Panství rodu Smiřických v letech 1609–1618, Praha 1940; J. Čechura, Dominium Smiřických – protokapitalistický podnikatelský velkostatek předbělohorských Čech, ČCH 90/1992, s. 507–536. Odtud jsem také čerpala následující konkrétní údaje týkající se hospodaření Smiřických a jejich zisků.

5) NA, fond Fideikomisi spisy, sign. VII E 9(F 7/98), kart. 847.

Obr. 4: Zařízení pivovaru v 17. století. Vyobrazení v díle J. A. Komenského *Orbis sensualium pictus*, Norimberk 1658: „pivo ... ze sladu (1) a chmele (2) v kotli (3) se vaří, pak na stoky (4) se vylévá a vystydě ve džberech (5) do sklepů (6) se odnáší a do sudů nalévá.“ (převzato z: J. Petrář, *Dějiny hmotné kultury*, II/1. Praha 1995).

nizace kosteleckého panství není zpracována, ale pro naše účely zcela postačí srovnání s jinými šlechtickými statky té doby.⁸⁾

V čele správy stál **hejtman**, měl pravomoc nade všemi ostatními úředníky, které řídil, kontroloval a zprostředkoval jejich kontakt s vrchností. Kontroloval účty nižších úředníků, dohlížel na finanční i hmotné hospodaření velkostatku. Řada úkonů vyžadovala jeho osobní účast, např. výlov rybníků, nákup nebo výběr obilí pro vaření piva, vážení a oceňování vlny, výběr dobytka pro chov, na prodej apod. Do jeho pravomoci spadal veškerý inventář panských budov a také všechny jejich opravy. Řídil i správu poddanských záležitostí, včetně trestních, pokud ji nevykonávala sama vrchnost.

Úředníci v nižší instanci měli již jednotlivé pravomoci rozdělené. **Důchodní** spravoval finanční hospodaření velkostatku. Jeho rukama procházela veškerá hotovost za prodané zboží vyprodukované v panských provozech i peníze z poddanských dávek. Vydával peníze na nákup všech potřeb pro panské hospodářství a o všech těchto transakcích vedl účetnictví. Pod jeho vrchní dohled náležel i provoz pivovaru a vinopalny. Na některých panstvích však toto hospodářské odvětví spadalo do pravomoci hejtmána. Na menších panstvích vybíral a shromažďoval i veškeré dávky, jimiž byli poddaní povinnováni státu (kontribuce, berně apod.). Na kosteleckém panství měl ale tuto agendu na starost **kontribuční písař**.

Dalším úředníkem byl **purkrabí**, do jehož působnosti spadalo hmotné hospodaření velkostatku: dohlížel na fun-

gování jednotlivých dvorů, stavy dobytka a kvalitu nářadí, kontroloval rybníční hospodářství, zodpovídal za stav mlýnů, měl dohled nad šenkýři v panských krčmách i nad těžbou dřeva. Stav jednotlivých objektů kontroloval osobně, stejně jako osobně prodával produkty hospodaření. Musel trávit hodně času na cestách po panství, proto pro něj (popř. pro další úředníky) byly na kosteleckém panství v některých dvorech připraveny pokoje uváděné jako *panské* nebo *oficírské*.

Jestliže pravomoc purkrabího se vztahovala spíše na živočišnou výrobu (ne bez výjimky), další úředník – **obroční**, nebo písař obroční, měl na starosti především výrobu rostlinnou. Dohlížel na sklizeň, výmlat a další nakládání s obilím, dbal i o pěstování dalších plodin, pod dohledem hejtmána vydával obilí pro pivovar i vinopalnu.

Zmínění úředníci mohli mít ještě k ruce určitý počet pomocných písařů, z nichž jsme na Kostelci informováni pouze o **písaři kancelářském** podřízeném důchodnímu.

S **pojezdným** se dostáváme do nižších vrstev úřednické hierarchie, na pomezí úředníků a čeledí. Byl podřízeným purkrabího a měl na starosti produkci a prodej mléka, másla, sýrů a vajec.

Purkrabímu byl podřízen také **fišmistr**, který vedl rybníční hospodářství a dohlížel na pacholky a poddané, zaměstnané při výloveh, nasazování a opravách rybníků.

V čele jednotlivých dvorů stáli **šafáři a šafářky** podřízeni opět purkrabímu. Jejich dělba práce byla podobná jako mezi hospodářem a hospodyní poddanských usedlostí: šafář dohlížel na mužskou část čeledi, řídil polní práce, dbal na kvalitu a počet potahů a pod jeho zodpovědnost spadal veškerý movitý i nemovitý inventář dvora. Šafářka dohlížela na děvečky a kuchařky (pokud na dvoře byly), na přípravu stravy pro čeleď, chov krav a drůbeže, zpracování mléka a pěstování a zpracování lnu, popř. konopí.

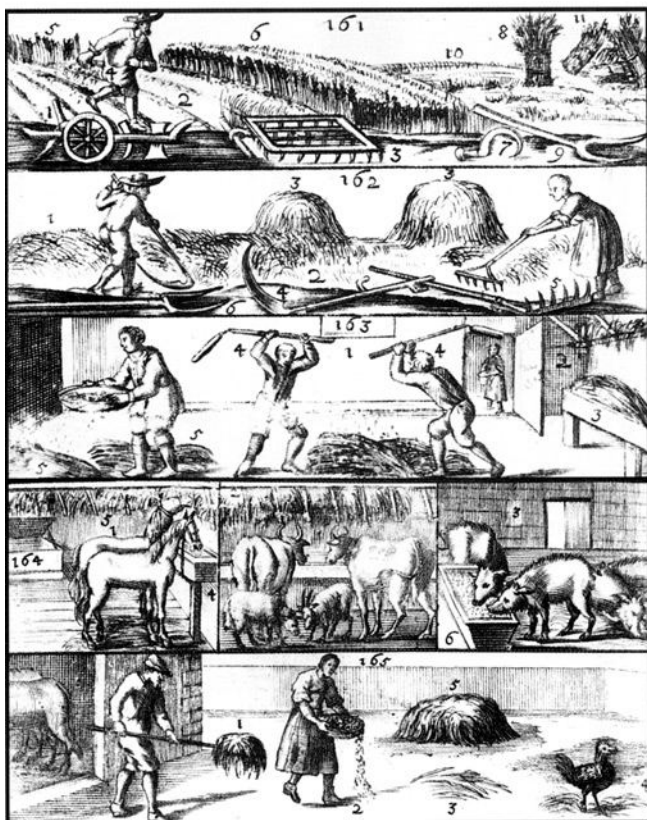
Šafář a šafářka nedohlíželi jen na kvalitu práce, ale dbali celkově na život čeledě včetně její mravnosti, podobně jako hospodář dohlížel na své děti a služebnictvo v domě. Běžné byly i fyzické tresty.

Počet čeledě na dvorech se lišil podle velikosti dvora a podle počtu dobytka zde chovaného. Na kosteleckém panství byli většinou najímáni 2 pacholci na jeden potah, pasák hovězího dobytka (*skoták*), pasák vepřů (*sviňák*), jedna děvečka přibližně na deset krav, řezáč obstarávající přípravu krmiva a steliva a ve větších dvorech s početným osazenstvem kuchařka. Osazenstvo dvora tak kromě šafáře a šafářky čítalo 4 nebo 6 pacholků (i méně), 1–4 děvečky a zmíněné pasáky. Ti však nežili na každém dvoře – na dvorech hůře osazených dobyt看em se krávy i vepři pásli společně s obecním stádem blízké vsi, a vrchnost pak přispívala na plat obecnímu pastýři. V závislosti na určité specializaci dvorového hospodaření mohli být na některých dvorech i další zaměstnanci: např. *rajtsmíd*, pečující o panské koně ve dvoře v Kostelci.⁹⁾

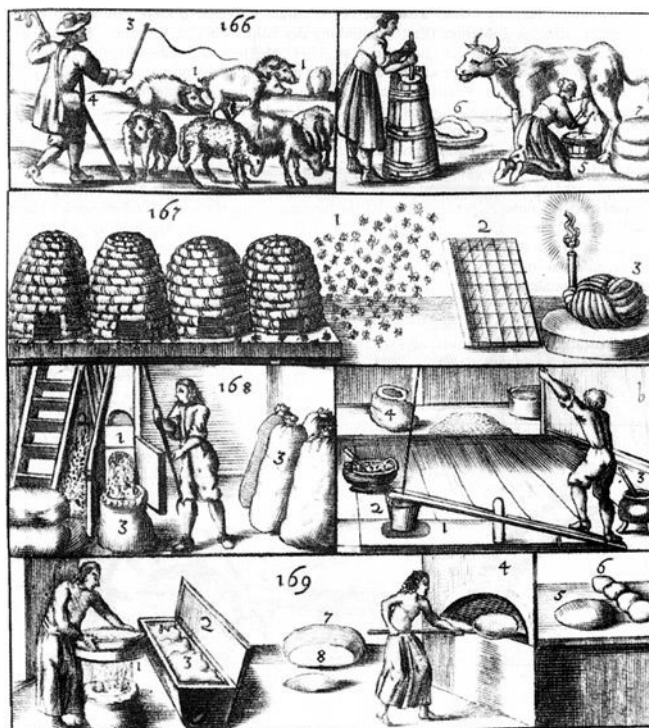
Zvláštní postavení v rámci dvorů měli ovčáci zvaní někdy také **mistři ovčáci** nebo *mistři polní*, kteří nebyli podřízeni šafáři, přestože ovčín byl součástí většiny dvorů. Na rozdíl od ostatní čeledě měli kromě platu a ubytování nárok na další požitky. Nestravovali se s čeledí, ale dostávali určité množství obilí, hrachu, soli a masa, patřila jim sed-

8) Pro organizaci a fungování šlechtického velkostatku v raně novověkém období existuje poměrně bohatá literatura, zde pouze výběrově: M. Zoralová, Vývoj správy brtnického velkostatku a její písemnosti, SAP XIX/1969, s. 258–301; J. Hanzal, Patrimoniální úředníci a úřady v době předbělohorské, SAP XIX/1969, s. 441–456; S. Horáková, Správa valdštejnských statků na Mnichovohradištsku v druhé polovině 17. století, SAP XXXIII/1983, s. 390–442; E. Maur, Geneze a specifické rysy českého pozdně feudálního velkostatku, AUC, Philosophica et historica 1, 1976, Studia historica 14, s. 229–258; J. Schwaller, Komorní velkostatek Pardubice v letech 1650–1651, in: K novověkým sociálním dějinám českých zemí, díl I. Praha 1999, s. 71–93; A. Valenta, Velkostatek Chlumec nad Cidlinou od konce 17. století do roku 1740, VSH 11, 2002, s. 85–104.

9) Urbář panství Kostelec (Zlatá kniha), f. 84.

Obr. 5: Práce a nástroje v zemědělství v 17. století. Vyobrazení v encyklopedickém díle J. A. Komenského *Vestibulum scholasticae eruditonis*, Norimberk 1678; 161 – polní práce; 162 – senoseč; 163 – výmlat obilí a prosívání zrna; 164 – stáj, chlév, prasečí chlívek; 165 – kydání hnoje, krmení drů-

beže; 166 – pastva, zpracování mléka; 167 – včelařství (včelí úly, rámečky na plásty, pletená vosková svíčka); 168 – mletí obilí ve mlýně, nožní stoupa na kroupy; 169 – prosívání mouky a pečení chleba (převzato z: J. Petráň, *Dějiny hmotné kultury*, II/1. Praha 1995).

mina panského stáda (na jiných panstvích byl tento poměr jiný), dále směli na útraty vrchnosti chovat 2 krávy, 2 plemenné svině, 2 husy a 10 slepic s kohoutem. Další potraviny, jako například kapry, dostávali o vánocích a velikonočních, součástí deputátu byl i ovesný šrot na krmení ovčáckých psů. Ovčák směl mít na pomoc jednoho nebo dva pacholky, podle počtu chovaných ovcí. I oni dostávali od vrchnosti plat a směli si s panským stádem chovat určité množství vlastních ovcí: většinou 25 bahnic a 20 jalovic pro jednoho. Vzhledem k tomu, že ovčáci většinu roku pobývali se stády v lesích a na pastvinách, a vymykali se tak mravnostnímu dohledu šafáře a dalšího personálu, byli všeobecně považováni za nespolehlivé *pokolení zahálčivé, prohnané a fikané*. V hospodářských příručkách té doby se jim podsouvá kdejaký podvod, krádež a zlý úmysl a hospodáři jsou nabádáni, aby je přepočlivě kontrovali.¹⁰⁾

Pod zodpovědnost purkrabího spadal také chod dalších provozů, jako byly mlýny, krčmy, masné krámy, kovárny, popř. koželužny. Také tyto stavby náležely vrchnosti, která je nechala postavit a vybavit zařízením nutným k provozu, dávala je však pod pacht. Pachtýři k panskému personálu nepatřili.

Obročnímu byl podřízen **poklasný**, který osobně řídil svázení, mlácení, uskladnění a prodej obilí.

Specifickou oblast hospodaření měli na starosti **chmel- lař** dohlížející na pěstování chmele na kosteleckých chmel-

ních; **zahradník**, který měl na starost okrasnou zahradu u kosteleckého zámku, zeleninovou zahradu a sad u tamního dvora; a **vinář**, jenž obhospodařoval dvě vinice s lisem u Klučova.

V čele pivovaru stál **sládek** zodpovědný duchovnímu za sladovnu, pivovar a s tím související bečvárnou se vším inventářem a samozřejmě za kvalitu vařeného piva. Jemu podléhal personál uvedených provozů patřící už mezi čeled'.

Duchovní kontroloval i hospodaření **vinopalníka**, jenž odpovídal za výrobu pálenky ve vinopalně v kosteleckém dvoře.

Správu lesů měl na starosti **fořmistr**, podléhající přímo hejtmanovi (lesy jako honitba měly pro vrchnost zvláštní význam). Řídil (ve spolupráci s purkrabím) těžbu dřeva i péči o lovnou zvěř, jemu podléhali hajní, myslivci a bažatníci.

S výkonem soudní pravomoci vrchnosti souvisela i existence dalších zaměstnanců panství, jako byli **hospodářští drábi**, dohlížející na práci robotníků a pořádek vůbec; a **posel právní**, jako doručovatel úředních obeslán.¹¹⁾

Rozdíl mezi úředníky a čeledí byl markantní nejen ve výši platů, ale především ve společenském postavení. Úředníci pocházeli ze zchudlé šlechty nebo z prostředí erbovního měšťanstva a často sami vlastnili menší svobodné statky, popř. si je pořizovali při odchodu z panské služby. Někteří měli i poměrně značné vzdělání. Čeled' pocházela z poddanského prostředí a bývala ke službě nucena. Pro střední personál mající často dohled nad značným množstvím čeledinů, děveček a služebných mohla naproti tomu panská služba představovat společenský vzestup.¹²⁾

10) Kryštof Fischer, *Knihy hospodářské skrze dvojctihodného kněze Kryštofa Fišera z Tovaryšstva Ježíšova sepsané...*, 1706, novodobé vydání M. Sládek, *Malý svět jest člověk, aneb Výbor z české barokní prózy*. Praha 1995.

11) Urbář panství Kostelec, f. 108.

Obr. 6: Tuchoraz (okres Kolín), mapa dvora s pozemky z roku 1812, SOA Praha, Velkostatek Kostelec nad Černými lesy, inv. č. 2994 (sever dole). Spolu s Klučovem největší dvůr černokosteleckého panství měl na počátku 19. století ještě v mnohém dochováno uspořádání popsané ve Zlaté knize. Uprostřed severní strany je brána z městečka Tuchoraze. Po východním boku brány byla ratejna s příslušenstvím a navazujícím kravinem. Západní část severní strany zaujímá velká pozdně gotická sýpka, která měla v roce 1677 při bráně věž. Dvůr napříč dělily dvě budovy – chlévy a stodola s ohradní zdí a branou. Východní část byla přístupná další branou mezi kravinem a stodolou o čtyřech mlatech, která uzavírala a dodnes uzavírá stranu východní. Na mapě je rovněž naznačena zeď za stodolami „pro bezpečnost, aby se ke stodolám s ohněm přistoupiti...nemohlo“. Na jihu stojí ovčín s vystupujícím domem ovčáka. V jihozápadním nároží vystupuje do zahrady tvrz se vstupní věží s vyznačenými obrysy části zbořeného paláce.

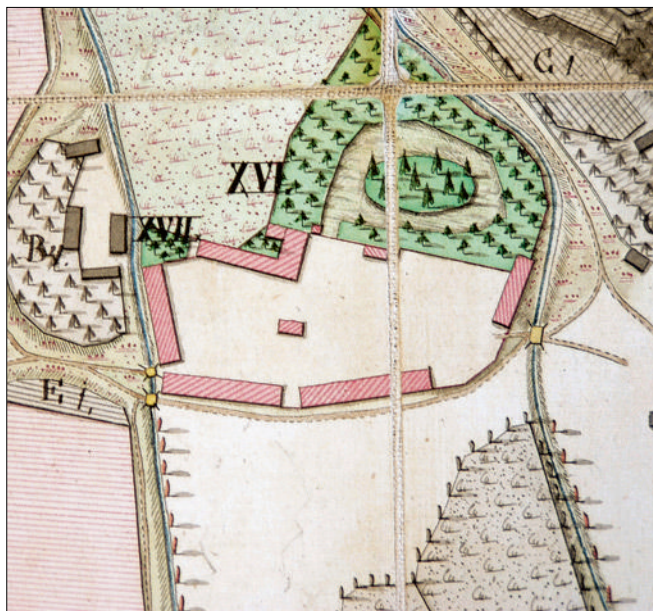
Obr. 8: Přistoupim (okres Kolín), mapa dvora z roku 1811, SOA Praha, Velkostatek Kostelec nad Černými lesy, inv. č. 2996. Dvůr byl ve druhé polovině 20. století prakticky zcela zbořen.

Obr. 7: Tismice (okres Kolín), mapa dvora s kaskádou zaniklých rybníků z roku 1811, SOA Praha, Velkostatek Kostelec nad Černými lesy, inv. č. 2995 (sever zhruba v levém dolním rohu). V 70. letech 17. století byl dvůr pobořený, na jižní straně byla tvrz. Po obnově zůstal v zásadě dochován nepravidelný půdorysný rozvrh s obytným domem na západě, sýpkou na severu, stodolou na severovýchodě a stájemi, původně ovčínem na jihu. Po jižní straně dvora je pod hrází tehdy obnovený mlýn, který se v podobě ze druhé poloviny 17. století s hrázdným patrem dochoval až do svého zániku v 90. letech 20. století. Výběh ohradní zdi zahrady dvora u mlýna lze pokládat za zbytek tvrze.

Rozdílnému společenskému postavení personálu odpovídal i odlišný způsob vyplácení a status jejich ubytování, na něž měl v rámci odměny za práci nárok. Úředníci a vyšší personál kromě bytu a výplaty v penězích dostávali deputát ve formě potravin a směli si v panských stájích chovat určitý počet dobytka, popř. koní. Součástí platu bývaly i další výsluhy jako ryby o vánocích apod. Čeleď ve dvorech dostávala ubytování a stravu a roční, pro celé panství jednotně stanovený plat. Úředníci bydleli na úrovni odpovídající standardu měšťanského a šlechtického prostředí, naproti tomu nižší personál byl ubytován spíše na úrovni poddaných, přičemž jejich byt byl často ještě užíván nějakým způsobem pro potřeby vrchnostenského hospodářství. Většina z nich žila přímo v provozech, kde pracovala, a jejich pracovní a obytný prostor nebyl nijak razantně oddělen. V některých případech se dokonce větší péči a komfortu těšila zvířata než čeleď, která o ně pečovala. Jako příklad uveďme kosteleckou bažantnici nebo stáje pro panské koně pečlivě vybudované s úzkostlivou snahou, aby zde zvířata dobře prospívala. Naopak v prašném prostředí pazderny bydleli hned tři panští zaměstnanci ve značně nepříznivých podmínkách. Nebylo ani neobvyklé, že se do zrušených provozů a stájí stěhovali poddaní, ale existoval i opačný posun, kdy se z obytných stavení stávaly chlévy.

12) Kromě výše uvedené lit. srov. také J. Petrář, Dějiny hmotné kultury II/1. Praha 1995, s. 362–385.

Obr. 9: Klučov (okres Kolín), mapa dvora s někdejší zámek z roku 1811, SOA Praha, Velkostatek Kostelec nad Černými lesy, inv. č. 3002 (sever nahore).

V severní části areálu dvora se výrazně uplatňuje příkopem obklopený ovál, kde stál zámek. V ohrazení zahrady okolo turziště se na západní straně dochoval úsek renesanční ohradní zdi, procleněný konchovitými nikami. Na severní straně dvora při turzišti stojí dvě budovy, délkově situované ve směru sever-jih. Na západě je to obytný dům s dochovanou renesanční klenbou v přízemí a na východě barokní sýpka, postavená s využitím zdva starší stavby s arkádou v přízemí. Ve Zlaté knize je zde popsána kolna s maštali a sýpkovým patrem. Hlavní brána byla na východní straně, na jihu stály maštale a ovčín. Západní část tvořila druhý dvůr se stodolami, kravským chlévem a obytným domem na straně severní. Na západě přiléhá ke dvoru areál mlýna.

VRCHNOSTENSKÉ MAJETKY A PROVOZ VELKOSTATKU

Jednotlivé hospodářské objekty velkostatku byly více méně pravidelně rozmístěny po celém panství, ale v největší koncentraci se nacházely v centru panství v Kostelci a jeho nejbližším okolí. Důvodem byla potřeba zásobování zámku, lepší dohled nad určitými specifickými provozy (pivovar, vinopalna) a snažší distribuce jejich produktů.

Některé nemovitosti ve městě sloužily přímo vrchnosti a byly nepřímou součástí zámku. Sem můžeme zahrnout jízdnarň (*tumplac*), míčovnu (*balhaus*) a okrasnou zahradu. Na těchto objektech lze nejlépe dokumentovat přerod panství z hlavního sídla rodu, jímž bylo za Smiřických, v pouhou hospodářskou jednotku.

Jízdnárna se nacházela na východ od zámku, byla ze tří stran obehnaná zdmi omítnutými vápnem a *příkrytými kůrkami*. Čtvrtou stranu tvořila vrata s klenutím a cihlovým štítem. Ve dvou protilehlých rozích se nacházely kryté *vejstupky*, kdež v každém jedna osoba seděla a do *tumplplacu*

Obr. 10: Diblíkov (k. ú. Kourim, okres Kolín), mapa dvora z roku 1811, SOA Praha, Velkostatek Kostelec nad Černými lesy, inv. č. 3004 (sever nahore). Srovnání s popisem v urbáři ze 70. let 17. století i se zákresem dvora při I. vojenském mapování ukazuje, že starší dvůr byl větší a z velké části se rozkládal i v místě jižní zahrady (č. XXII). Uspořádání dvora, zakreslené na plánu, vzniklo zřejmě při přestavbě kolem roku 1779. Tento letopočet je součástí malované výzdoby průčelí hlavní obytné budovy.

hleděti může. Uprostřed jízdnárny rostly dvě borovice, snad jako pomůcky pro cvičení koní (v krytých jízdnárnách se užívaly kůly upevněné v podlaže), z nichž jedna byla obehnaná zídou. Při západní zdi stál jednoduchý přístřešek: na zdi a na sloupkách zavedené námětky položené, polatované a střecha došky pošitá.

V době vzniku urbáře, kdy vrchnost pobývala v Kostelci jen minimálně, se jízdnárna využívala jako ohrada pro klisny, a proto se sem také vedla žlábkem voda z nedaleké studánky.¹³⁾

Druhá, tentokrát **krytá jízdnárna** ležela spolu s míčovnou a okrasnou zahradou odděleně v jižní frontě domů na náměstí. Vedl sem z náměstí klenutý vjezd s velkými dřevěnými vraty na *klapačkách*,¹⁴⁾ do kterých se vozem *ujížděti může*. V době, kdy jízdnárna sloužila svému účelu, byla zakryta pouze krovem se šindelovou krytinou bez stropu a byla vybavena okny do sousední míčovny, kudy mohlo panstvo přihlížet výcviku koní bez nežádoucí pozornosti poddaných a obyvatel městečka. Z jízdnárny se také dalo vcházet do míčovny a okrasné zahrady.

V době vzniku urbáře už ale jízdnárna svému účelu nesloužila a byla přeměněna ve stáje. Dveře do sousedních objektů byly zazděny stejně jako okna do míčovny, naopak další okna byla nově proražena (celkem 11 do všech stran). Stáj byla opatřena stropem a vzniklé podkroví se užívalo jako seník. Krmivo se sem skládalo dvířky v dřevěném štítě nad vjezdem.

Mazaninová podlaha byla na stáních pro koně dlážděná dřevěnými špalíky a samotná stání pro 47 koní oddělena dřevěnými přepážkami se sloupky. Tři stání zabeďněná až ke stropu se užívala jako komora a sklad. Nad žlaby byly stěny *prkny opázeny, aby koni zeď strouhati a sobě tudy nečistého obroku činiti nemohli*.¹⁵⁾

13) Urbář panství Kostelec, f. 52–52v.

14) Pojem označuje zřejmě točnicové upevnění dveří. V urbáři se objevuje velmi často v souvislosti s dveřmi a vraty větších rozměrů (vjezdová vrata, brány apod.) nebo u dveří do chlévů, obytných prostor nižší kategorie a skladovacích prostor. Naproti tomu *dveře na pantích* se používaly v prostorách s vyšším sociálním statutem (zámecké pokoje, byty úředníků, obytné místnosti měšťanských domů, pokoje na tvrzích, reprezentativnější prostory panských dvorů apod.). Za pomoc při hledání významu historických stavebních termínů a osvětlení funkce některých stavebních prvků děkuji Ing. arch. Janu Veselému.

15) Urbář panství Kostelec, f. 96–97.

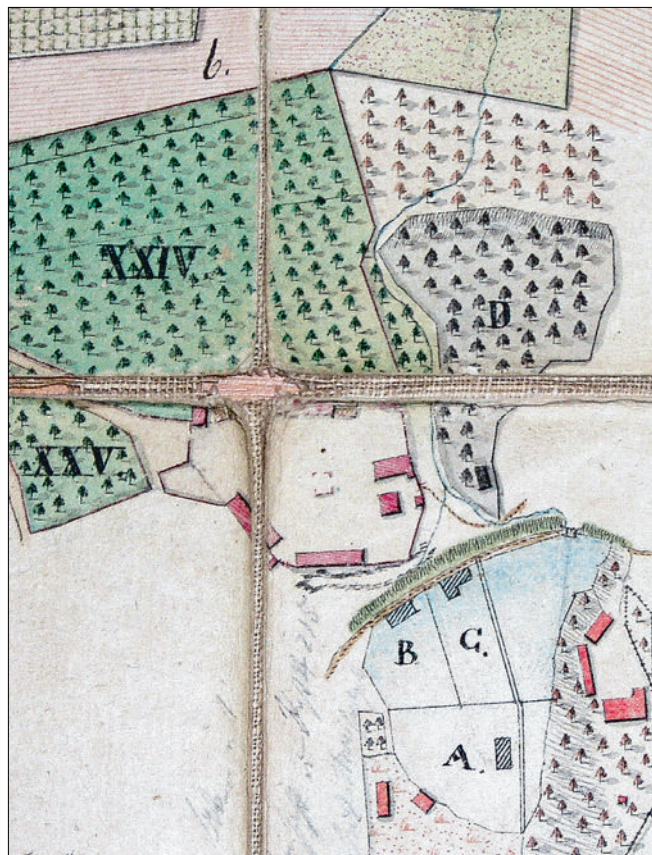
Obr. 11: Běšínov (okres Kolín), mapa dvora z roku 1811, SOA Praha, Velkostatek Kostelec nad Černými lesy, inv. č. 3005 (sever vpravo). Přes téměř pravidelnou dispozici se uspořádání dvora zakreslené na plánu překvapivě shoduje s popisem v urbáři. Vlevo od brány je maštal, na severní straně stojí větší budova s ratejnou v čele a s panskou světnicí v patře, dále s krajinou, sýpkou a kolnou. Východní stranu uzavírala stodola, na jihu při stoce stál dům ovčáckého mistra s ovčínem při bráně.

Míčovna, jak je výše naznačeno, se nacházela v sousedství jízdního jako zadní část jednoho z domů na náměstí. Přes síň tohoto domu se sem také vcházelo. Míčovna byla vysoká budova s okny opatřenými sítkou z drátu železného černého spletenou, aby se míčem skla roztlouci nemohly. Prostor osvětlovalo 8 oken na východ a západ, jedno kulaté v jižním štítu a 2 vysoký nahoře pookrouhlý ve štítu severním. Jedno z oken vedlo do světnice v prvním patře průchozího domu, odkud mohlo panstvo (zejména dámy) pohodlně sledovat míčovou hru. Světnice měla další dvě okna do náměstí a vytápění kamny z horní síně.

Podlahu míčovny pokrývala cihlová dlažba doplněná kolem stěn štukami¹⁶⁾ tesaného kamene. Celá jižní strana náměstí v roce 1657 vyhořela a obnova nebyla ještě ani ve druhé polovině 70. let u konce. Samotná míčovna se dočkala opravy a nového zastřešení až roku 1673, ale okolní objekty byly ponechány bez údržby ještě v době vzniku urbáře.¹⁷⁾

16) Výraz *štuka* označoval kamenné kvádry nebo desky z jednoho kusu kamene užívané v klenutí, ostění dveří, jako armatury nároží a často také jako dlažba v interiérech i exteriérech. J. Jungmann, Slovník česko-německý. Praha 1835–1839, odtud i další vysvětlení pojmů. Některé výrazy jsou vysvětleny pomocí: J. Dobrovský, Deutsch-böhmisch Wörterbuch. Praha 1821, webová stránka, kde je možné vyhledávání i z češtiny do němčiny: <http://bara.ujc.cas.cz/slovníky/dobrovsky/dbsearch.php?database=gbsgb653sd>

17) Urbář panství Kostelec, f. 98v–99.

Obr. 12: Dobré Pole (okres Kolín), mapa dvora z roku 1811, SOA Praha, Velkostatek Kostelec nad Černými lesy, inv. č. 3006 (sever nahoře). Dvůr si zachoval rozvrh blízký popisu v urbáři z roku 1677. Na východě je trojice staveb v areálu bývalé tvrze, z nichž dnes stojí pouze malá sýpka. Na jihu byly vedle původní hlavní brány chlévy pro krávy, na severu stodola, na jihozápadě stojí později postavený ovčín. Toto uspořádání má dvůr do dnešní doby. Pozoruhodný je i dosud vyznačený rozsah zrušeného „Veskýho“ rybníka (pozemky A, B, C), ze kterého „do těch valův voda napouštět se může.“

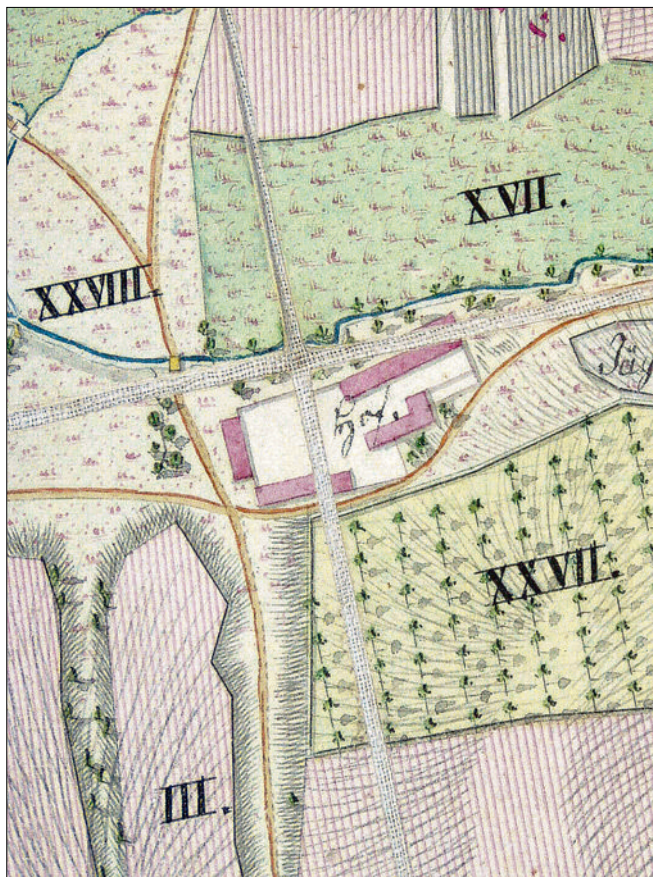
Komunikaci mezi míčovnou a okrasnou zahradou zajišťovala dlážděná pavlač *nebo besídka* s táflováním stropem a zábradlím s *korbeli* na soustruh vytaženými. Z pavlače vedla do míčovny dvě okna, v 70. letech 17. století zazděná. Nad ní byla původně vybudována stříška *poloviční na námětky položená a šindelem pobitá*, která však podlehlá požáru a nebyla již opravena.

Pod besídkou se původně nacházela komora pro zahradnické potřeby, požárem úplně zničená, z níž v době popisu zůstaly jen zdi a jedny veřeje kamenné.

Naproti tomu **květná nebo kořenná zahrada** (okrasná) stejně jako sousední *kuchyňská a štěpná* (zeleninová a sad) se dočkaly poměrně rychlé obnovy, která probíhala ještě v době sepisování urbáře. Všechny tři se nacházely vedle sebe za domy jižní fronty náměstí, za míčovnou a stájemi.

Kořenná zahrada byla na 4 strany dobře zdími ohrazená, vápnem zobmítaná a povrchu cihlami přikrytá a podlážděná.¹⁸⁾ Poměrně podrobný popis v urbáři nám dovoluje nahlédnout do této ještě pozdně renesanční zahrady. Osázená byla rozdílnými stromy, částečně zahradnickými růžemi a květinami ve špalírech a při severní zdi směrem k jihu řadou fíkovníků. Vyzděná studna z dřevěnou obrubou se nacházela uprostřed a sloužila jako zdroj vody pro zahradu,

18) Je míněn vrcholek zdí, nikoliv dláždění zahrady.

Obr. 13: Komorec (okres Kolín), mapa dvora z roku 1811, SOA Praha, Velkostatek Kostelec nad Černými lesy, inv. č. 3009 (sever vpravo). Stav v roce 1811 v mnohém odpovídá popisu dvora v urbáři. Na východě stály při bráně některé budovy, na plánu vyznačené pouze obrysem zdí. Budova s krátkým křídlem obsahovala ratejnu se sýpkovým patrem a navazujícím krajinem, dále k východu byla roubená stodola, dnes nahrazená novostavbou ze třetí čtvrtiny 19. století. Na západě byly další chlévy a na jižní krátké straně ovčín, v 70. letech 17. století pustý.

ale také pro sousední stáj, kam se voda vedla podzemními kanálky.

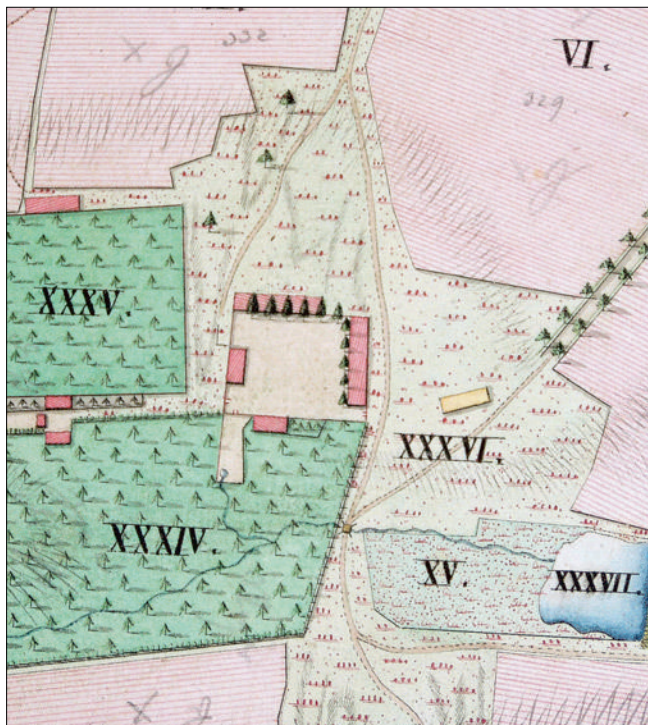
Součástí zahradní architektury byly *portály nebo rundele kunstem zahradnickým pletený* v severovýchodním, jihovýchodním a jihozápadním koutě zahrady a nad studnou.

V západní zdi bylo *uděláno šestero sedění klenutý okrouhlý* a dveře vedoucí do ulice za Kouřimskou bránou, jimiž se *hnojové vozejí a nosejí, jak pro hnojení zahrady, tak také k přikrejvání před mrazy fíkův*.

Dveřmi na opačné (východní) straně se vcházelo do *kuchyňské zahrady* a dveřmi v jižní zdi do *štěpnice*. Obě již sloužily čistě užitkovému účelu – poskytovaly ovoce, zeleninu a koření pro panskou kuchyni a pro stůl úředníků, popř. ovoce na prodej. Toho však nebylo mnoho. V dané době se nahrazovaly staré ovocné stromy mladými a urbář poznamenává: *když obroda (ovoce) následuje, předce něco utržiti se může*. Pro skladování ovoce a zeleniny sloužil podzemní klenutý sklep ve štěpnici se dvěma okénky *pro vypouštění puchu a plesnivosti* a širokými *povrchu pookrouhlými* dveřmi opatřenými řetězem. Na sklep navazoval přístřešek na dubových sloupech krytý šindelem.

Obě užitkové zahrady byly obehnaný pleteným plotem s vraty vedle zadního vjezdu do panského dvora.¹⁹⁾

19) Urbář panství Kostelec, f. 99–100v.

Obr. 14: Bohumile (okres Kolín), mapa dvora z roku 1811, SOA Praha, Velkostatek Kostelec nad Černými lesy, inv. č. 3010 (sever nahore). V době sepsání urbáře byl dvůr Bohumile pustý. V sousedství stála pouze chalupa pro pasáky hřibat, s kolnou, ohradou a studní. Pozoruhodný dvůr, zakreslený na mapě se zahradami a dalšími budovami, byl založen až v 18. století.

Jejich výnos měl v pachtu panský zahradník, pouze ale v případě, že vrchnost nepobývala v Kostelci a s podmínkou zásobování úřednického stolu. K nájmu mu náležela ještě malá zahrádka *ploty pletenými a dobrým tajemem (plaňkami) ohrazená* u pazdery na východ od zámku, kterou si osázel ovocnými stromy a pěstoval zde zeleninu.²⁰⁾ Za péči o okrasnou zahradu dostával plat a ubytování v panském domě na náměstí, kudy se procházelo do míčovny. Měl zde v přízemí k dispozici dlážděnou světnici s kamny a komoru, obě s okny do náměstí. Jako kuchyňka sloužil přístěnek v síni pod schody do prvního patra.²¹⁾

Poslední v řadě panských domů stál na náměstí vedle Kouřimské brány malý domek, který nebyl po požáru města již obnoven, ale místo shořelé střechy byl opatřen pouze *položným námětkovým krůvkem* a přeměněn v chlév. Zde si směl zahradník na útraty vrchnosti chovat jednu krávu.²²⁾

Invetář z roku 1618 informuje o nářadí užívaném k obhospodařování panských zahrad: v komoře pod pavlačí míčovny byly uloženy *2 rejče sešlý a 3 nový*, dvoje železné hrábě, 3 železné lopaty, 1 vidle, 2 motyky, 2 *kratce větší a dva menší* (motyky k okopávání), 1 *šintovačka* (plecí motyka), *džbán měděný k zalívání melounů*²³⁾ a 4 džbány měděný k zalívání koření, 1 *nůžky ke stříhání koření*, 2 *rybníkářská*

20) Tamtéž, f. 57.

21) Tamtéž, f. 97v–98.

22) Tamtéž, f. 101v.

23) Tento zápis je pravděpodobně jediným dokladem pěstování melounů na kosteleckém panství v éře Smiřických. Melouny se na konci 16. století objevují v úrodných oblastech, především v Polabí, v panských zahradách a vrchnostenských dvorech. J. Petrání, *Zemědělská výroba v Čechách v druhé polovině 16. a počátkem 17. století*. Praha 1963, s. 66–67.

Obr. 15: Liblice (okres Kolín), mapa dvora z roku 1811, SOA Praha, Velkostatek Kostelec nad Černými lesy, inv. č. 3001 (sever vpravo). Uspořádání dvora do značné míry odpovídá stavu popsanému v roce 1677 v urbáři. V severozápadním nároží stál v roce 1811, stejně jako v roce 1677 obytný dům se sýpkovým patrem, protilehlým malým chlévem a dalším stavením, vyplňující areál turze. Při něm je brána. Na severu je velký chlév tam, kde v roce 1677 stály volské a kravské chlévy, východní stranu, již tehdy, stejně jako dnes, uzavíraly stodoly. Na západní straně stál později obnovený ovčín s domem ovčáckého mistra a maštalí. Sýpka, která je zakreslena na jižní straně dvora, byla postavena až v 18. století.

(bedněná) kolečka a 60 okovů pro koření s železnými obruči. V panské zahradě se v té době také ve třech úlech chovaly včely.²⁴⁾

Další objekty, které nechala vrchnost ve městě vybudovat a udržovat, souvisely s její správní pravomocí nad poddanými a morální povinností pomáhat jim v nouzi. Sem můžeme počítat stavbu špitálu i jedné z městských bran, ale také vybudování šatlavy. Všechny pocházely ještě z doby vlády pánů ze Smiřic, nový špitál vystavěla městečku až Marie Teresie Savojská roku 1726.²⁵⁾

Šatlava nacházející se za radnicí byla postavena z kamene, omítnuta vápnem a přikryta šindelem. V době popisu však nebyla v příliš dobrém stavu. Dvojitými prkennými dveřmi na pantích a s zámkem západitým krytým se vcházelo do malé síňky, z níž vedly dveře opatřené klikou a řetězem do dlážděné světničky určené lehčím delikventům. Vězení osvětlovala dvě zasklená zamřížovaná okna a vytápěla kamna na zděném podkamní. K trestání vězňů byla určena kláda se dvěma štáfy a na ruce čtyřmi železnými oblouky.

Přes síňku proti této světničce se vcházelo do kuchyně a přímo proti hlavnímu vstupu vedly dveře s řetězem do klenutého dlážděného vězení, v němž vězňové hrdelní sedávali. Po pravé straně přiléhala k vězení komůrka s propadlou klenbou, v době soupisu zazděná. Na opačnou stranu

Obr. 16: Syneč (okres Kolín), mapa dvora z roku 1811, SOA Praha, Velkostatek Kostelec nad Černými lesy, inv. č. 2998 (sever dole). Uspořádání dvora zachovávalo stav popsaný v urbáři. Na jihozápadní straně je brána s obytným domem. Na západní straně stojí stodola – v roce 1677 zde byla nově postavená stodola o dvou mlatech. Stodola byla, obdobně jako tomu bylo ve všech dvorech v roce 1811, větší než je popsána v urbáři. Na severovýchodě stojí sýpka s ratejnou, která nahradila stavbu na místě turze obsahující rovněž ratejnu, sýpku a maštal popsanou v urbáři. V severovýchodním koutě byly svinské chlívký, dále stáje, ve kterých bylo možné podle urbáře ustájit 60 koní. Na jihu stál ovčín.

nu se vstupovalo do druhé komory klenuté dlážděné, kde vězňové po vystání utrpného práva svůj kvartýr mají a v ní se hojí.

Ze síňky vedla chodba do soudní síně a přilehlé podzemní mučírny. V těchto prostorách bylo místo stropu pouze něco podlažin na zdech položeno. Šatlavu obýval posel právní.²⁶⁾

Špitál nechali vybudovat páni ze Smiřic na Pražském předměstí u tamního kostela Jana Křtitele. Jeho údržba byla financována ze soudních pokut vybraných na panství, popř. na ni přispívala vrchnost. Pro zde žijící chudé nebyla ale zřízena žádná fundace, jejich jediná obživa plynula z žebroty. Stavení pozůstávalo ze síně, z níž se k východu vcházelo do světnice a dvou komor, k nim v síni přiléhala klenutá kuchyně s okénkem do síně. Na opačnou stranu se vstupovalo do dvou komor, z toho jedné podsklepené. Celá stavba byla zakryta krovem s šindelovou krytinou, ale komory a síně byly otevřené do krovu, strop měla pouze světnice.²⁷⁾

Také **Kouřimskou bránu** nechali vystavět páni ze Smiřic. Jednalo se zřejmě o poměrně jednoduchou stavbu, kde nad klenutým podjezdem byl vyzdvížen štít s malovaným erbem pánů ze Smiřic. Brána byla opatřena vraty na klapačkách na dvě strany se otvíracími. Vedle ní stála malá klenutá branka nebo fortina pod štítem zavíraná také vrátky na klapačkách.²⁸⁾ Pražskou bránu a další části opevnění vystavěla a udržovala na své náklady kostelecká obec.

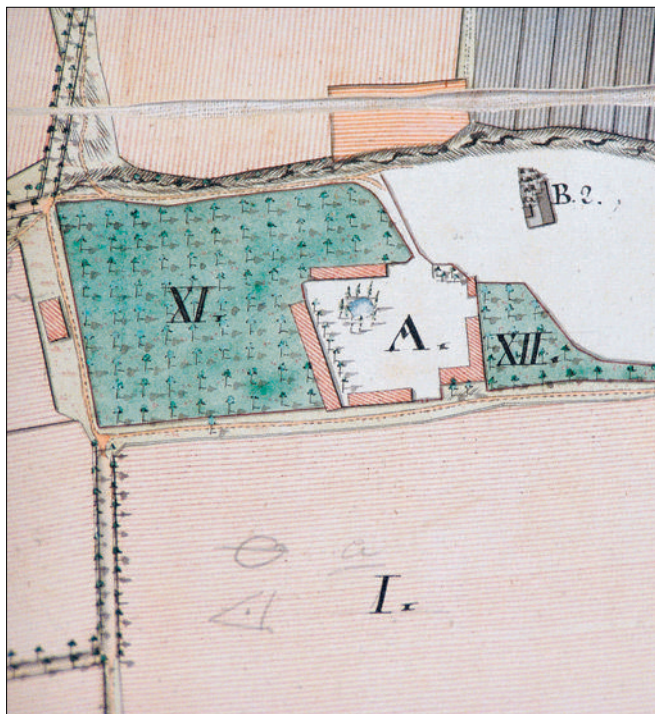
24) Inventáře pořízené za panství Smiřických jsou uloženy v Národním archivu ve fondu Fideikomisní spisy, sig. VII E 9 (F / 98), kart. 847.

25) A. Sedláček, Hradě XV, o. c. v pozn. 6, s. 14; D. Libal – J. Růžicková, Kostelec n. Č. l., o. c. v pozn. 6, s. 4.

26) Urbár panství Kostelec, f. 108–109.

27) Tamtéž, f. 103v.

28) Tamtéž, f. 102.

Obr. 17: Hřiby (k. ú. Vitice, okres Kolín), mapa dvora z roku 1811, SOA Praha, Velkostatek Kostelec nad Černými lesy, inv. č. 2999 (sever vlevo). Uspořádání dvora se zčásti dochovalo tak, jak tomu bylo v 70. letech 17. století. Na západní straně vlevo od brány stojí dosud dlouhá budova sýpky, na severu uzavírá dvůr šikmo natočená stodola, opět zřejmě větší než v 17. století. Východní stranu uzavírá ovčín. V urbáři je zde popsána složitější situace s ovčínem a obytnou stavbou. Nejsložitější situace však byla na straně jižní – polední. Byla zde obytná stavba s ratejnou a sýpkou v patře, maštal, kravín a další prostory. Dvoukřídlá stavba zakreslená na plánu s obytným západním křídlem, kravínem a dalšími stavbami, byla postavena někdy ve druhé polovině 18. století. Ve zdivu dodnes dochované budovy jsou patrné druhotné použité zlomky zřejmě středověkých a renesančních článků.

Českokobrodská brána není v soupise zmíněna. V blízkosti zámku, na východ od vstupu byla ale cesta ke vsi Chotýš přehrazena zděnou klenutou bránou s *vraty rozvěracími*. Na bránu navazovala směrem k severu *hradba z plůch jedlových udělaná na kloci neb kratčata roubená, šindelem pobitá*, opatřená střelnami, která přiléhala opačným koncem ke zdem jízdně. ²⁹⁾

Další objekty a nemovitosti, které ve městě vlastnila vrchnost, už více či méně poskytovaly zisk a souvisely s vrchnostenským hospodařením. Jmenujme nejprve již několikrát zmíněné **panské domy na náměstí**: celá jižní fronta náměstí, vyjma druhého domu od východu, patřila vrchnosti a sloužila především k ubytování vrchnostenských úředníků. V prvním domě v řadě sousedícím s panským dvorem a zvaném Matějovský bydlel kontribuční písař a fořmistr. ³⁰⁾ Písař obýval přízemí, kde měl k dispozici dlážděnou světnici přístupnou ze síně. Světnice měla dvě okna, jedno na severní stranu opatřené mříží a druhé směřovalo do dvora. Další dvě okna, také k severu, byla zazděná. K vybavení náležela kamna ze zelených polévaných kachlí, což v rámci ubytování úředníků a čeledi patřilo k vyššímu standardu. Kolem kamen stály dvě lavice. Ze světnice se vstupovalo do nevytápěné komory s dlážděnou podlahou a dvěma okny, opět jedním zamřížovaným na sever a jedním k jihu. Směrem do dvora byl v komoře umístěn *secret* (záchod) opatřený ma-

lymi dvířky. Komora byla rozdělena na dvě části prkennou stěnou. K bytu náležela kuchyně, přístupná ze síně a vybavená ohništěm a pecí na pečení chleba. Přikládalo se z ní také do kachlových kamen ve světnici.

O patro výš bydlel fořmistr ve zcela srovnatelném bytě sestávajícím také ze světnice s dlážděnou podlahou a kachlovými kamny, dlážděné komory a kuchyně. Do vybavení světnice patřil v tomto případě i stůl s lavicemi, okna byla místo mříží opatřena okenicemi. *Secret* v komoře byl vysunut mimo stavení a *toliko zdůli opažený prknami*. Stejně jako spodní záchod ústil na dvůr, kam byl sveden i odpad z kuchyně (*korejtko pro vylívání špíny na dvůr*). V horní kuchyni chyběla chlebová pec, zato tu byla dvě okna, jedno na dvůr a druhé malé okénko do horní síně – mazhausu.

V přízemí domu se kromě uvedených prostor nacházel ještě *zděnej malej krámec pro hokynáře*, z něhož vedlo okno s *vokenicí na pantích na rynek městečka pro prodávání hokynářských věcí* a který se v té době zřejmě neužíval. V prvním patře byla ještě jedna světnice, o jejímž využití se urbář nezmiňuje. Pod domem se nacházel sklep zatopený vodou, již bylo nutno odčerpávat pumpou, za domem, směrem k jihu pak stáj pro koně a zahrádka s pěti jabloněmi. Stáj úředníci asi nevyužívali, pro jejich koně byla vyhrazena zvláštní stáj hned u hlavního vstupu do kosteleckého dvora. ³¹⁾

Druhý dům v řadě směrem k východu (dnes čp. 19) patřil Barboře Teresii Leitterové, manželce hejtmana panství. Soukromé majetky se v urbáři podrobněji nepopisovaly, ale z dalších souvislostí můžeme předpokládat, že zde manželé Leitterovi bydleli. A to i přesto, že pro hejtmana panství byl v přízemí druhého nádvoří zámku vyhrazen dobře vybavený byt v sousedství jeho kanceláře.

Další dům obýval kaplan zámeckého kostela. ³²⁾ Přestože i tento poměrně rozlehlý dům byl původně složen ze dvou či tří „bytů“, obýval jej kaplan sám, snad jen s nějakou hospodyní a přizpůsobil jej svým potřebám. Na rozdíl od okolních domů se vstupovalo z náměstí nejprve do dvora klenutou bránou se štítem a teprve odtud dveřmi s řetězem vlevo do síně. Ze síně k jihu vedly dveře na pantech do velké kuchyně vybavené dvěma ohništi – velkým dlážděným, druhým s *komínem novým nad vohništěm*; topeništěm do vedlejší světnice s pláštěm pro odvod kouře a chlebovou pecí. Z kuchyně se vstupovalo do oddělené spížírny, která bývá v rámci obytných objektů na kosteleckém panství zachycena jen zřídka. Z kuchyně do dvora vedla dvě nezasklená okna a dveře.

Ze síně se vstupovalo východním směrem do světnice a odtud do komory vybavené *secretem* s odpadem propojeným se záchodem o patro výš. Za touto komorou byla připojena ještě malá komůrka. Zamřížovaná okna všech tří místností směřovala k východu do zahrady sousedního domu (paní Leitterové).

V přízemí nádvořího traktu domu byla původně další síň se světnicí a komorou, přeměněné v době popisu na stáj a kravín. Pod nimi se nacházel sklep přístupný klenutou šíjí a kamennými schody. Voda ze studánky ve sklepe se čerpala pumpou a užívala pro napájení dobytka a další účely kromě vaření.

Do prvního patra se vycházelo po dřevěných schodech ze síně hned u vchodu do domu. Ústředním prostorem ce-

29) Tamtéž, f. 51v–52.

30) Popis domu tamtéž, f. 88–91.

31) Tamtéž, f. 72v.

32) Popis domu tamtéž, f. 91v–95.

Obr. 18: Kostelec nad Černými lesy (okres Praha-východ), průhled ulicí, někdejší cestou k Chotýšji (Český Brod) k jihozápadu, směrem k zámku a náměstí. Sýpka vlevo v popředí, postavená v roce 1709, byla zřejmě příslušenstvím sladovny. Novodobý dům za ní stojí v místě pivovaru a druhý dům, situovaný výše a nárožím vystupující do vozovky, stál původně na jeho nádvoří. V průhledu je viditelný dům čp. 15 v čele dvora. Vpravo, nad střechou chudobince vystupuje střecha vstupní věže předzámčí (foto J. Žižka, 2008).

Obr. 19: Tuchoraz (okres Kolín), původní brána dvora. Brána, zazděná někdy v 19. století, má dochováno ostění s půlkruhovou archivoltou, které nepochybně měla již v 17. století. Na zdivu jsou zachovány zbytky omítky s nárožními kvádry, vlevo bývalá ratejna, vpravo sýpka (foto J. Žižka, 2007).

lého domu byl mazhauz probíhající po celé délce a z něj se vstupovalo do světnice v průčelí domu a tři komor. Vytápěná kachlovými kamny byla pouze světnice, kouř se odváděl do komína z kuchyně v přízemí. Prostřední z komor byla vybavena *secretem*, ale původní *secret* v první komoře byl zazděn, protože *zahradě sousedské na škodu byl*.

Na konci mazhausu se vcházelo do druhé *malé světničky* a přilehlé komory se *secretem*, k nimž byla původně na mazhause přistavěna kuchyňka s ohništěm a pecí. Z nich zbylo v době popisu jen topeniště s *pláštěm náležitým* ke

kamnům ve světničce. Odtud také vedlo další schodiště dolů ke stáji a kravínu a nahoru do podkrovní.

Nad ostatními domy v řadě vynikal kaplanův dům nejen velikostí, ale také vnější výzdobou. Na průčelí byl opatřen štítem z *cíhel vyhnaným*, v něm 2 okna *štukami osazený, však bez skel*. Nad střechou s šindelovou krytinou byla vybudována šestihranná věžička *na dvou sloupcích s makovíci*.

K domu náležel dvůr, který nechal pan kaplan *sloupy dubovými a trhanými blanky přehraditi*, a v zadní části směrem k panské zahradě si zřídil okrasnou a užitkovou zahrádku s *besídkou na sloupcích, po stranách prkny a na vrchu na krově šindelem upobýjenou*. Na dvůr navazovala další zahrada oddělená od zahrady panské, která byla panu kaplanovi přenechána *pro kuchyňskou potřebu a recreatii*.

Západním směrem přiléhal ke kaplanovu domu malý domek, který nebyl již po požáru v roce 1657 obnoven. K okrase náměstí jistě nesloužila ohořelá ruina bez střechy, *toliko samé zdi, kdež někdy síň bejvala a po pravý ruce světnice*, kam se ale z náměstí vstupovalo dveřmi s klikou. Domek nebyl znovu zastřešen kvůli nebezpečí vzniku požáru a ohrožení sousední velké stáje pro panské koně. Zadní trakt domku vrchnost částečně opravila a ubytovala zde hospodářského drába. Do jeho obydlí se vstupovalo přes rozbořenou síň předního domu kamenným portálem bez dveří do malé klenuté síňky a odtud k jihu do dlážděné světničky s okny do dvora a dveřmi do klenuté komůrky. Ve světnici se topilo obyčejnými kamny na zděném pod-

kamní. Nad síňkou, světnicí a komorou byl vybudován, *aby klenutí nerozmoklo a potom se nerozbořilo, poloviční ležatý krov nebo námětky, pobitý šindelem*.³³⁾

Jak už bylo zmíněno, navazoval tento malý domek přímo na bývalou jízďárnu, a ta pak dále na západ na panský dům, jehož přízemní síň se procházelo do míčovny a kde bydlel zahradník. I tento dům byl velmi malý – zahrnoval pouze zahradníkův byt v přízemí a zmíněnou světnici s vyhlídkou do míčovny v patře.

33) Tamtéž, f. 95v–96.

V jeho sousedství opět k západu stála *kolna* zděná užívaná za panství Smiřických jako skladiště pro panské vozy, *vozy pro plátna voskovanj k honění do nich zvěř, velký kusy na černou zvěř, tenata zaječí* a další potřeby k lovu a hospodářství.

V pozdějších letech byla kůlna přepažena a její východní část sloužila nadále jako *kůlna pro komorní vozy*, západní byla změněna v *marštal* pro 22 koní. Mazaninová podlaha zde byla předlážděna dřevěnými špalíky, jednotlivá stání oddělovaly prkené přepážky doplněné sloupky polovičními *tesanými se štemovanou hlavičkou*. Stáj osvětlovalo 6 velkých zasklených oken do Kouřimské ulice. Střecha se šindelovou krytinou byla opatřena směrem do ulice dvěma vikýři ke skládání sena. Za stejným účelem byly prolomeny dveře i do výstavného štítu *silného kranclového* směrem do náměstí.³⁴⁾

Mezi kůlnou a Kouřimskou bránou pak stál již zmíněný malý domek, přestavěný na stáj pro dobytek zahrádníka.

Většina výrobních provozů se nacházela v těsné blízkosti zámku a panského dvora. Dnes již bohužel neexistují, ale jejich lokalizace je alespoň částečně možná na základě map z 19. století.

Na východ od zámku u valové zdi se nacházel **masný krám s porážkou**, kde se porážel a porcoval dobytek pro panskou kuchyni. Pokud vrchnost v Kostelci nepobývala, platil z něj řezník nájem a vykonával zde svou živnost. Krám byl velmi jednoduchou čtyřhrannou zděnou stavbou dlážděnou kameny a krytou šindelem. Odpad (*hejcoch pro splachování krve*) ústil do valů. K masnému krámu přiléhala chalupa s obytnou částí členěnou obvyklým způsobem na síň, světnici a komoru, na niž navazovaly chlévy.³⁵⁾

Dalším provozem sloužícím částečně pro potřeby panské kuchyně byla **vinopalna**, zřízená z někdejší koželužny ležící východně od zámku za otevřenou jízdnou. Pro vinopalníka byla určena ze dřeva postavená chalupa s cihlovým komínem pozůstávající ze síně a světnice. Jako dílna sloužily dvě přilehlé komory, jedna klenutá se zamřížovaným zaskleným oknem, druhá stejně jako chalupa postavená ze dřeva. Vinopalník z ní vrchnosti platil nájem, do něhož spadala i sousedící zahrádka, palouček a malý rybník. Jako pozůstatek někdejšího využití dílny zůstalo vinopalníkovi právo obchodovat s kůžemi od řezníků i od rasa. K výrobě pálenky se užívala voda z pramene vyvěrajícího u někdejší jízdnary.³⁶⁾

Vinopalna byla součástí velkostatku už v době Smiřických, nelze ale určit, jestli se nacházela zde, ani kdy přes-

Obr. 20: Kostelec nad Černými lesy (okres Praha-východ), pohled na dům čp. 15 v čele hospodářského dvora. Dům renesančního původu, složitých stavebních dějin, obýval v době sepsání urbáře pojezdny, obroční písař a šafář. V levé části průčelí je dosud dochován renesanční vjezdový portál, který zřejmě vedl do kolny a k oficiální koniřně. Brána do dvora po pravém boku domu – mezi ním a někdejší „Jägerhausem“, byla postavena někdy ve druhé polovině 19. století s využitím renesančních ostění (foto J. Žížka, 2008).

ně ke zrušení koželužny došlo. V roce 1618 pozůstávalo vybavení ze dvou kotlů *k pálení páleného i s klobouky a trub k témuž náležejících dva páry*. Dále je zapsán *soudek pro břečky*, dvě konve a škopek.³⁷⁾

Pálenka se z největší části prodávala v rámci panství (v urbáři je zapsáno množství, které jsou povinni odebírat jednotliví krčmáři), proto se také nevyráběla z vína, jak by název dílny naznačoval, ale z obilí na panství produkovaného. Přišla ale i na stůl vrchnosti a úředníků, minimálně jako součást různých pokrmů a léků.³⁸⁾

Hned vedle bývalé koželužny stála další chalupa obývaná bažantníkem a za ní **bažantnice**. Na rozdíl od bažantnic rozmístěných v lesích v různých částech panství se nejednalo o oboru, která by sloužila k chovu ptáků pro lov, ale chovali se zde bažanti určení pro panský stůl. Svázeli se sem nalovení ptáci z panství Kostelec, Uhřetěves a Škvorec a odchovávali se i z vlastní násady.

Uzavřenému chovu odpovídal také typ stavby a promyšlený způsob jejího členění. Jednalo se o jednodílnou budovu na zděné podezdívce omítnuté vápnem, *potom na vejš na lepenice sroubenou a omazanou*. Podlaha byla dlážděná cihlami, *aby pták od země a zvláště, když se koupá pokálet se nemohl*. Místnost rozdělovaly dvě prkené přepážky, *aby ptáci divocí vnově přinešený do krovů jim z lesu jedlového udělaného vcházeti a mezi již předešlými domácími (bažanty) okrotnouti mohli a jedni druhých neštípali*. V každé z přepážek byly jedny dveře. Z takto členěného prostoru mohli být bažanti vypouštěni ven trojmi dveřmi

37) NA, FDK, sig. VII E 9 (F 7/98), kart. 847.

38) Nejrůznější recepty k výrobě léčiv a pochutin výluhem léčivých bylin a koření v alkooholu obsahují obrovské lékařské a kuchařské spisy. Kromě pálenky se hojně užívalo i víno. Srov. např. M. Sládek (ed.), *Malý svět*, o. c. v pozn. 9; J. Ratajová (ed.), Alžběta Lidmila z Lisova: *Rodinné paměti*. Praha 2002, zde i další lit. k tématu.

34) Tamtéž, f. 101–101v.

35) Tamtéž, f. 51v.

36) Tamtéž, f. 52v–53.

Obr. 21: Syneč (okres Kolín) sýpka na severovýchodní straně dvora. Barokní sýpka se zbytky iluzivního malovaného členění upomíná svým uspořádáním na starší stavby. Podstatnou část přízemí zaujímá v celém rozsahu valeně zaklenutá obytná část s velkou střední místností – zřejmě ratejnou, komorami a kuchyní po bocích. Vlevo je vstup na schodiště do sýpkových podlaží, při kterém je další komora s archaickým překlápěným jošnovým stropem (foto J. Žizka, 2007).

na dvůr k slunce vejhřevu, jako i k hrabání a popelení. Bažantnici osvětlovala tři okna, nad každými dveřmi jedno, aby ptákům světlo a větrno bylo, zajištěná železnými háky a přetažená sítěmi z černých tenkých drátů. Také místo stropu byly nataženy sítě, aby se ptáci divocí zhůru chytali a o trámy a podlahu tlouci nemohli. Do bažantnice přitékala dřevěnými rourami voda z nedaleké studánky a tady padala z roury do dubového koryta, aby pták cvrkot slyšeti a tím snázeji k nápoji přicházeti mohl, odtud pak odtékala dřevěným žlábkem uprostřed bažantnice. Pro bažanty byl vyhrazen dvoreček vymezený bažantnicí, chalupou bažantníka a plotem pozůstávajícím z kamených sloupů, k nimž byla u země a v horní části přepevněna pravidla (trámky), a na nich pak přibíta prkna.

Kolem bažantnice a chalupy se rozkládaly zahrady s rybníčkem obehnaným kamenným tarasem. Za Smiřických se zde sušilo a bělilo prádlo, později však zahrady sloužily jako výběh pro bažanty a užitková zahrada pro bažantníka. Přes veškerou péči se tu ale bažantům nedařilo, a proto byla v 70. letech 17. století bažantnice přenesena do Poříčan, zahrady osázeny ovocnými stromy a obě stavby pronajaty k obývání poddaným.³⁹⁾ Hlavním důvodem zrušení bažantnice však pravděpodobně bylo, podobně jako např. u jízďáren, nezájem vrchnosti o Kostelec jako hlavní rodové sídlo.

Východně od zahrad u bažantnice stála **pazderna**, s jejímž popisem se již dostáváme k části hospodářství nesouvisějící s každodenním životem vrchnosti a zásobováním zámku. V pazderně se sušil a třel len a konopí svážené sem ze dvorů celého panství. Jeho zpracování bylo zcela v rukou robotníků, kteří sem vymáčený len svázeli a po jeho usušení v pazderně pod dohledem dráby třeli (zbavovali semen). Rostliny svázané do snopků pak přebíral a přepočí-

tával purkrabí, do jehož odpovědnosti spadala jak produkce zmíněných plodin, tak pazderna sama. Po sepsání sklizně se len i konopí vochlovalo, odebrala se část pro výrobu provazů a zbytek byli poddaní povinni v rámci roboty spříst.

Pazderna byla *veliká a vysoká* kamenná stavba se šindelovou střechou, jejíž interiéru pozůstával ze světnice, kde se na dřevěném lešení sušil len, a komory, v níž se od stropu věšelo k sušení konopí. Světnice se vytápěla kamny ústícími do zděného komína, k němuž byla přistavěna *kuchyňka pro bezpečnost ohně*.

Pazderna obýval pivovarský dráb, jeden podruh a chmelař, kterému byl odpuštěn nájem, zato však musel kontrolovat přivážení konopí a lnu ze dvorů a vydávat je ke tření. Dohlížel také na to, aby při sušení ne-

vznikl požár. Místo platu za tuto službu si směl zřídit vedle pazderny zahrádku. Nebezpečí požáru bylo v prašném prostředí velké, proto byl v blízkosti vybudován rybníček pro vohně spilné ulití.

Tření lnu i konopí probíhalo venku pod dřevěným podloubím na jižní straně pazderny, za deště mohli robotníci pracovat pod kůlnou *krajinami opáženou se střechou na pravidla s námětky k vrchní střeše nárožníky železnými přibitými a šindelem pobitou*.⁴⁰⁾

PIVOVAR

Zdaleka nejvýnosnějším podnikáním bylo na raně novověkém velkostatku pivovarnictví. Na některých panstvích mohlo tvořit až polovinu výnosu,⁴¹⁾ což však v případě existence jediného pivovaru na celém kosteleckém panství nemůžeme předpokládat.⁴²⁾ I tak se jednalo o nesmírně důležitý provoz a tomu také odpovídala péče, jež mu byla věnována, i umístění pivovaru přímo proti zámku.

Na panstvích, o nichž máme, co se týče správní organizace, lepší zprávy, měl vrchní dohled nad pivovarem, jeho provozem a vnitřním zařízením přímo hejtman panství. Obilí na slad sládkovi vydával obroční písař, který také mívával vlastní klíče od sladovny a pivovarského špýcharu. Na valdštejnském panství Mnichovo Hradiště však musel být při předávání obilí osobně přítomen opět hejtman. Ten také spolu s obročním písařem obilí nakupoval, pokud se ho v panských dvorech nepodařilo vypěstovat dostatek. Do-

40) Tamtéž, f. 56–57.

41) M. Zaoralová, Vývoj správy brtnického velkostatku a její písemnosti, SAP XIX/1969, s. 271.

42) V. Pešák, Panství rodu Smiřických, o. c. v pozn. 4, se sice detailně věnuje výnosům pivovarů na jednotlivých panstvích dominia Smiřických, v době po třicetileté válce však už byla situace zcela jiná. Odpověď na otázku po výnosech jednotlivých hospodářských provozů by vyžadovala studium účetního materiálu a dalších pramenů a obrátila by tuto studii zcela jiným směrem.

39) Urbář panství Kostelec, f. 53v–55v.

hled nad krčmáři, tedy nad kvalitou a množstvím čepovaného piva však náležel purkrabímu. Peníze získané prodejem piva přebíral a účtoval důchodní.⁴³⁾

V hospodaření raně novověkého šlechtického velkostatku byla žádoucí maximální soběstačnost v produkci všech polotovarů pro výrobu. Na panských dvorech se proto dbalo na pěstování sladového obilí a chmele, a to často i v oblastech, jež k tomu nebyly svými půdními podmínkami a podnebím příliš vhodné.⁴⁴⁾ Kostelecké panství ale náleží mezi úrodnější a jak bude dále zmíněno, pěstoval se zde úspěšně na panských dvorech nejen chmel, ale i vinná réva. Pěstování a také sběr planého chmele měl na starosti chmelař, práci vykonávali poddaní v rámci roboty. Sklizený chmel se pod dohledem obročního svázal do špýcharu v pivovaru.⁴⁵⁾

Jak je již zmíněno, stál pivovar⁴⁶⁾ v 17. století přímo proti zámku, na západní straně s ním sousedil panský dvůr a na něj opět západním směrem navazovaly výše popsané panské domy.

Vaření piva a práce s tím související řídil sládek, který také přímo v pivovaru bydlel. Hned za bránou hlavního vjezdu byla k zadní zdi stájí panského dvora přistavěna kamenná obytná budova s krovem *toliko na námětích zdělaným*. Zde měl sládek k dispozici byt sestávající ze síně a světnice, která byla osvětlena dvěma zasklenými zamřížovanými okny a vytápěná kachlovými kamny, okno v síni zasklené nebylo. Místo kuchyně sloužilo ohniště v síni se zvláštním, od topeniště kamen odděleným komínem, v němž se *všeelijaké panské věci udivají*. Pod ohništěm se nacházela chlebová pec. K bytu náležela ještě podkrovní komora.

Ze síně vedla ulička či chodba ke studni, zvané *Barbora*, která zásobovala vodou nejen pivovar, ale i sousední panský dvůr. Z poněkud nejasného urbárního popisu vyplývá, že šlo zřejmě o klenutý, částečně rozdělený prostor,

Obr. 22: Běšínov (okres Kolín), pohled na severní křídlo dvora. V popředí je zachycena obytná část tam, kde v 70. letech 17. století byla ratejna a nad ní v patře panská světnice. Lze tedy předpokládat, že budova dochovaná v podobě, kterou dostala ve třetí čtvrtině 19. století, obsahuje ještě některé konstrukce ze 17. století (foto J. Žižka, 1998).

Obr. 23: Přebozy (okres Kolín), zřícenina domu ovčáckého mistra v jihovýchodní části dvora. Samostatně stojící budova v dolní starší části dvora u rybníka je pozůstatkem starého uspořádání. Přes mladší stavební úpravy jsou zde dosud zřetelné dochované barokní konstrukce (foto J. Žižka, 2001).

kde se v jedné polovině čerpala voda pro pivovar pomocí vahadla, ve druhé polovině pak rumpálem s řetězem a dvěma okovy do dvora.

Na dvoře stála původně oddělená spilka pro *řídka piva*, která po požáru v roce 1657 již nebyla znovu zastřešena, a tak *pro bezpečnost ohně zanechána*.

Samotná budova pivovaru vystavěná z kamene se nacházela na východní straně dvora. Vstupovalo se sem dvěma velkými dveřmi *na dvě strany se rozvěracími* od západu a od severu. Před severními dveřmi byla ještě vrata ze železného mříže zavěšená na pantech.

43) M. Zaoralová, Vývoj správy, o. c. v pozn. 40, s. 269–270; S. Horáčkova, Správa valdštejnských statků, o. c. v pozn. 6, s. 411–412.

44) J. Petrůň, Zemědělská výroba, o. c. v pozn. 22, s. 76.

45) Urbář panství Kostelec, f. 62v.

46) Popis pivovaru tamtéž, f. 63v–72.

Obr. 24: Tucharaz (okres Kolín), východní část budovy sýpky v hospodářském dvoře. Pozdně gotická sýpka je zřejmě nejstarší hospodářskou budovou ve středních Čechách. Krakorce vynášely nepochybně v roce 1677 zmiňovanou věž (foto J. Žižka, 2007).

Obr. 25: Hřiby (lk. ú. Vitice, okres Kolín), pohled na sýpku ze dvora. Jednopatrová sýpka nahradila ve druhé polovině 18. století dobře vybavenou sýpku popsanou v urbáři, která stála ve výrazné poloze u brány dvora. Sýpka byla v této době stejně situovaná a nejspíše i stejně vysoká. Délkově byla kratší, disponovaná na 4 osy, ve střeše bylo po třech vikýřích. Pozoruhodná je zmínka o provětrávané podlaze. Jak naznačuje poměrně malá šířka budovy, která není u barokní sýpky obvyklá, v organismu dnešní stavby může být ještě zachováno zdivo stavby ze 17. století (foto J. Žižka, 1997).

V ústředním klenutém prostoru stála kotlina zděná s měděným kotlem, nad níž byl komín *dvěma stranami na zdi a dvěma na klenutí na silném sloupě zděným* a menší komín *pro ucházení dýmu*. Zde se pivo vařilo a potom se přelévало ke chlazení na 4 štoky.⁴⁷ V podlaze byla pro dolívání břeček a spílání piva vsazena dřevěná korýtka. Z pivovaru

47) K pivovarnictví na vrchnostenských velkostatcích, spotřebě obilí, zis-
cích z něj, kvalitě piva atd. J. Petrů, *Zemědělská výroba*, o. c. v pozn. 22,
s. 190–198, zde i další literatura.

vedla 4 okna, dvě malá na jih do ohrad u panského dvora opatřená železnými pruty místo mříží a dvě velká k severu s dubovými mřížemi a okenicemi.

Severními dveřmi se vycházelo ke spilce přístupné klenutou šjí s cihlovými schody. Klenbu spilky podpíraly dva mohutné sloupy z kamene štukového, podlahu kryla dlažba z cihel *zdících na štorc*. Uvnitř stála kamenná nádrž na pramenitou vodu k výrobě piva i *pro splachování a vymejvání spilky tak, aby času letního piva nezocetly, nýbrž ve své podstatě trvati mohly*. Proti nádrži ústil odpad do ohrady za spilkou, kam se vylévала špinavá voda po mytí dláždění a odtékala tam přebytečná voda z nádrže.

Kvasný proces probíhající ve spilce vyžadoval stálou teplotu, proto zde byla postavena kamna, *aby piva zimního času zastydnutí nemohla*. Kolem spilky byla zbudována široká koryta překrytá dubovými *kantňůři* (ližinami), na něž se stavěly sudy s nevykvašeným pivem, které *zde ze sebe kvasnice do jmenovaných koryt vyhazuje, takže se snázeji piva vydolívati a kvasnice vybrati* mohou.

Z pivovaru do spilky byl otvorem ve zdi od spílacího štoku položen žlábek, jímž se pivo spílalo do sudů, aby čedeř nemusela namáhavě nosit sudy nebo kádě po schodech. Spilku osvětlovala čtyři nevelká okna, dvě k východu a dvě k jihu, opatřená nasekávanými železnými pruty místo mříží. Nad spilkou se po osmi kamenných schodech vcházelo do špýcharu, *slove kropárny* s cihlovou podlahou, kde se uchovával slad, než bylo možno ho odvézt k semletí do sladového mlýna. Dvě okna odtud vedla na jižní a východní stranu.

Vedle schodů do špýcharu se vstupovalo do klenuté síně bečvárny, jež byla v zadní části přepažena cihlovou příčkou s dveřmi. V takto vzniklé komoře s jedním malým okýnkem bydlel bečvář. Samotná bečvárna byla klenutá, dlážděná částečně cihlami, částečně fošnami, se dvěma zamřížovanými okny na východní stranu a vytápěná kamny na zděném podkamní.

Za bečvárnou se dalšími dveřmi vcházelo po čtyřech kamenných schodech do klenutého a cihlami dlážděného hvozdu, kde se naklíčený slad sušil rozložený na lískách.

K tomu účelu zde byl vybudován *psínek* (zahlobené ohniště), z nějž se lapačem (*firštetem*) na kamenné noze a dále *varhánky a troubami* rozváděl kouř pod lisky se sladem. Prostor hvozdu byl opatřen pouze třemi okny, jedním zaskleným v západní stěně a dvěma malými okénky ve *vrchu klenutí*.

Z hvozdu se vcházelo směrem na sever do humna, kde klíčil slad. Klenbu tady podpíralo 6 masivních kamenných sloupů, jejichž potřeba je v urbáři zdůrazněna s tím, že nad humnem se nacházel špýchar. Mezi sloupy a stěny bylo pro zpevnění klenby zapuštěno 10 *štafů železných*. Dostatek vody na klíčení obilí zajišťovala kamenem obezděná studna zvaná *Zuzka*. Voda se čerpala pomocí kladky zasazené v klenbě a dvou okovů na řetěze. Proti studni byl ve zdi proražen *hejcoch* na *splachování špíny*, *když se humno myje*. Na druhé straně studny byly vybudovány dva kamenné na *kyt složené* štoky, v nichž se máčelo obilí před klíčením. Celkem 7 zamřížovaných oken vedlo na východ, jih a západ.

Dveřmi v severní stěně se procházelo do nového humna dlážděného cihlami a vybaveného dřevěným štokem. I odtud byl odpad vyveden do ohrady za panským dvorem. Čtyři zamřížovaná okna směřovala k východu a severu.

Z tohoto humna bylo možno projít po čtyřech schodech do zadního klenutého hvozdu, dlážděného *cihlami dlaždičkami*. I ten byl vytápěn stejným způsobem jako přední hvozď. Jedno okno v západní stěně bylo opatřeno mříží a okenicí, další okénko *pro vypouštění dýmu* bylo proraženo v klenbě. Ze zadního hvozdu se dalo vyjít do starého humna nebo západním směrem na nádvoří pivovaru. Vedle těchto dveří vedly schody *vyzděný z cihel zdících na štorc se zábradlím štukami podlážděným* do prvního patra, kde se nad starým humnem nacházel cihlami dlážděný špýchar. Zde se skladovalo jak obilí, tak usušený slad. Pro usnadnění práce byla klenba hvozdu pod špýcharem proražena a otvory protaženy trouby, jimiž se obilí mohlo sypat přímo na štoky. Vykličený a usušený slad se zpět na špýchar vynášel po schodech.

Část špýcharu byla zapažena prkny a ve vzniklé komoře se skladoval chmel. Okna opatřená okenicemi vedla k východu a západu.

Nad špýcharem se nacházely ještě podkrovní prostory, zatímco přilehlý špýchar nad novým humnem byl otevřen do krovu. Podlaha zde sice byla pouze hliněná, urbář však poznamenává, že se sem může obilí *sypati bezpečně*.

Nad dlážděným špýcharem, bečvárnou, síní a kropárnou se nacházel podkrovní prostor s mazaninovou podlahou užívaný v případě potřeby také jako špýchar. Krovy nad ním byly vybudovány zřejmě s použitím konstrukce s krátkými věšadly, takže prostor nebyl členěn svislými trámy a byl plně průchozí.⁴⁸⁾ Část nad bečvárnou a kropárnou byla vyšší, takže se sem v podkroví vstupovalo po sedmi schodech.

Nad zadním hvozdem a nad novým humnem byl zbudován cihlové štíty s okénky.

Budova pivovaru byla obehnaná roubenou hradbou, *aby do pivovaru ani z pivovaru žádné léztí nemohl*.⁴⁹⁾

Na nádvoří proti budově pivovaru byly zbudovány další dvě spilky. Do první se vstupovalo klenutou šíjí uzavíra-

nou dřevěnou mříží po schodech z cihel *zdících na štorc dlážděných*. Byla klenutá s kamenným dlážděním a vybavená *kanťůři* pro usazení kádí s pivem. Do kamenné nádrže (*žumpy nebo haltýře*) se napouštěla voda *pro smejvání nečistotný špíny*, jež ze spilky odtékala klenutým odpadem (*krotou sklenutou*) pod dvorem pivovaru a pod velkým humnem do ohrady, kam ústily i další odpady z pivovaru. V zadní části spilky byl zřízen malý chladný sklípek, kde se uchovávaly kvasnice.

Klenutými dveřmi k západu se vcházelo do další nově vybudované spilky, také klenuté a dlážděné kamenem. V obou spilkách bylo pouze po jednom okně s mřížemi.

Na jižní straně přiléhala ke spilkám podloubí na dubových sloupech a nad ním byla vystavěna *lepenice prkny zapažená, na kterou se po schodech dřevěných vchází*. Ve dvou komorách si zde bečvář ukládal různé potřeby k svému řemeslu – prkna, sudovinu, obruče atd. Navíc mu sloužila i kůlna proti přednímu hvozdu, kam se ukládaly hotové sudy, *aby nemokly, nebo se horkem nerozsušovaly*, a kde také bečvář v létě pracoval.

Celé nádvoří bylo dlážděno kamenem *oblátkovým*, pouze za humnem a zadním hvozdem bylo ponecháno nedlážděné místo, kam se skládalo dřevo na topení ve hvozdu.

PANSKÉ DVORY

Na druhém místě co do výnosnosti figurovaly v rámci šlechtického velkostatku raného novověku panské dvory. Díky produkci suroviny pro výrobu piva a pro další vrchnostenské provozy však hrály ve velkostatkovém hospodaření zcela prvotní roli.⁵⁰⁾

V době Smiřických byla dvorovému hospodaření na kosteckém panství věnována značná pozornost. Dvory byly dobře vybaveny živým i mrtvým inventářem a úroveň zemědělské techniky zdaleka předčila většinu tehdejších šlechtických velkostatků. Práci vykonávala místo robotníků výhradně najímaná čeled', což bylo již v dané době považováno za mnohem ekonomičtější. Přes všechna tato opatření provozní náklady pohlcovaly polovinu až dvě třetiny výnosu.⁵¹⁾

Po třicetileté válce se však situace celého panství a jednotlivých dvorů značně zhoršila. Ještě v době vzniku urbáře (v 70. letech) nesla řada budov stopy válečné zkázy, ve dvorech byl ustájen jen zlomek počtu dobytka, koňské potahy byly až na výjimky nahrazeny volskými. Nedostatek čeledě si vyžádal opětovné zavádění roboty. Můžeme předpokládat také horší vybavení náradím, vozy apod.

Na panství Kostelec se v 70. letech 17. století hospodařilo na 19 dvorech, 6 jich zůstávalo pustých. Pouze necelá

48) „podkroví, kdež trámy přes špejchar (miněn dlážděný špýchar v prvním patře) kladený jsou, koncem na zdech ležejí a prostředkem na visutých rešticích“. Urbář panství Kostelec, f. 70.

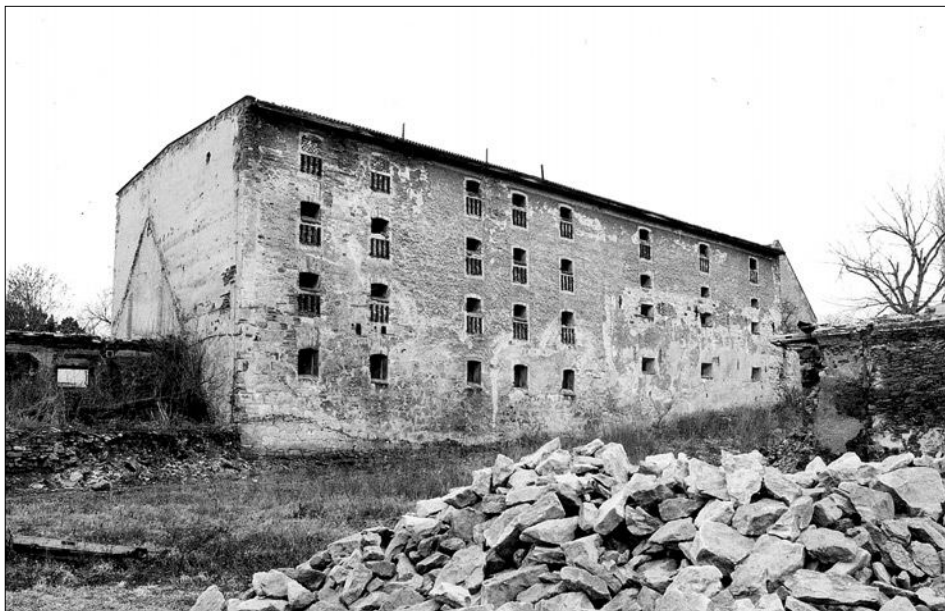
49) Dřevěná konstrukce ohrady, jaké se užívaly i jinde, zejména na panských dvorech, je zde na rozdíl od dalších případů velmi pečlivě popsána: *z dříví jedlových plůch hradba roubená, na klocích (trámcích) ... Taková hradba jest všechna na obě strany čtyřmi šary šindelem pobíhá a v krůtcích dřevem též tesanými založeno a hřebíky připobíjeno jest. Tamtéž, f. 70v.*

50) Zisky z lesního hospodářství nebyly v této době ještě příliš vysoké, postupně narůstaly v 18. a zejména 19. století s rozvojem průmyslové výroby a rozrůstáním měst. Např. na brtnickém panství v 17. století tvořily výnosy z prodeje dřeva jen 1,2 % celkových zisků, *M. Zaoralová, Vývoj správy*, o. c. v pozn. 40, s. 271.

51) *J. Čechura, Dominium Smiřických*, o. c. v pozn. 4, s. 533–536; *V. Pešák, Panství rodu Smiřických*, o. c. v pozn. 4, s. 84–89; *J. Petrůň, Zemědělská výroba*, o. c. v pozn. 22, s. 163–164.

Obr. 26: Klučov (okres Kolín), pohled na část západní fasády sýpky. Sýpka stojící na východní straně dvora, severním čelem obrácená k vodnímu příkopu zaniklého zámku, postavená na počátku 18. století, obsahuje zdivo starší stavby. Pozoruhodná je zejména zazděná arkáda v přízemí, provedená v jiném rytmu než okna sýpky. Snad šlo o zděnou vozovou kůlnu, tedy příslušenství zámku, zmíněnou v urbáři (foto J. Žižka, 2001).

Obr. 27: Diblíkov (k. ú. Kouřim, okres Kolín), pohled na sýpku, vlevo křídlo chlévů. Na fasádě mohutné sýpky, postavené v 70. letech 19. století, se vpravo v rozsahu tří os ve struktuře omítky rýsuje jednopatrová starší sýpka. Současná stavba ilustruje rozsah modernizace dvorů na panství v poslední čtvrtině 19. století, kdy barokní, nebo snad i starší stavby nahradily velkoryse řešené hospodářské budovy, splňující tehdy nejnmodernější nároky na uspořádání i stavebně-architektonické řešení (foto J. Žižka, 2001).

polovina z nich ale spadala původně do držby Smiřických na panstvích Kostelec, Klučov a Tuhoraz, která později Lichtenštejnové spojili v jeden celek. Druhá polovina dvorů byla připojena z majetků zkonfiskovaných po Bílé hoře městu Kouřimi (dvory Bračkovský, Třebovelský, Zárybnický, Diblíkovský a Běšinovský), Českému Brodu (Vratkovský a dvory s tvrzemi v Tismicích a Liblicích) a drobným šlechtickým držitelům. Také tady šlo většinou o dvory ležící u tvrzí: Cerhýnky náležející původně Jindřichu Hlaváčovi z Olešné, Hříby Mikuláše Hlaváče z Olešné, Plaňany, Chotýš a Syneč Jiřího Mírka ze Solopysk a Přebozy Karla Přeboského.⁵²⁾

Jak už bylo zmíněno, zůstávalo šest dvorů ve druhé polovině 70. let ještě pustých, pouze jediný z nich (Zárybnický u Kouřimi) byl znovu vystavěn v roce 1677. Také u dvora v Tismicích jsou urbářem zmiňovány opravy, ale pravděpodobně zcela podružného rázu.⁵³⁾ Jako důvod zpustnutí uvádí urbář vydrancování panství v roce 1639 švédským vojskem, pouze Nadlipský dvůr nedaleko vsi Dobré Pole byl pustý již od dávných časů, takže nebylo známo ani jeho skutečné jméno. Pole byla již dlouho před porizením urbáře rozdělena mezi dobropolské hospodáře nebo ponechána ladem.⁵⁴⁾ Pusté zůstávaly Bohumilský dvůr u rovněž opuštěné vsi Bohumile⁵⁵⁾ (později obojí obnoveno), Vrátkovský dvůr Vrátkova jižně od Českého Brodu a Chotějšský u vsi Chotýš. Z obou posledně jmenovaných již byly patrné pouze kusy zdí a místo, kde stavení bejvalo a zahrady se starým štěpovím. Příslušné pozemky byly rozděleny mezi pod-

dané okolních vsí, zbytek přivtělen k nejbližším dvorům.⁵⁶⁾

I ve dvorech, kde se hospodařilo, zůstávala ale řada stavení zpustlá, vyhořelá nebo zřícená a opravy postupovaly jen pomalu.⁵⁷⁾

52) Urbář panství Kostelec, f. 632v, 660, 676, 705, 736, 743v; srov. také A. Sedláček, Hrad, XV, o. c. v pozn. 6, s. 20–27, ne vždy se však Sedláčkovy údaje a údaje urbáře shodují.

53) Tismicí dvůr stál v 70. letech 17. století pustej a spálenej. Klenutá vstupní brána nesoucí letopočet 1506 se během sepisování urbáře dočkala nových vrat a branky místo starších spálených. Ve dvore se nacházela zachovaná chalupa ovčáka i s krovem, na ni však navazovaly 2 roubené chlévy s doškovou střechou stojící mezi starými zdmi někdejšího ovčína pro jalové ovce. O něco dále stávala vozová kůlna – ode vsi zeď rozvalená, do dvora pak čtvero skruží z cihel klenutý na pokštele bez krovu. Na ni navazovaly stodoly, ale nyní zdi ...rozvalený se nachází, k nim přiléhá klenutý vjezd bez vrat. Poměrně zachovalý zůstal ovčín, který však byl také prázdný. Z někdejší tvrze a ratejny zůstaly jen rozvaliny. Urbář panství Kostelec, f. 471–472.

54) Tamtéž, f. 186.

55) Tamtéž, f. 312.

56) Tamtéž, f. 459, 736.

57) U dvora v Cerhýnkách byl roku 1675 postaven nový ovčín, místo původního, který zůstal mnoho let rozvalený, jen vrata na klapkách posavad zavěšený se nacházejí; tamtéž, f. 634v a 638. Ve dvore v Plaňanech zůstávaly rozbořené chlévy a pivovar, pouze v roce 1676 zde nechala vrchnost postavit novou kůlnu pro vozy, f. 662–663.

Věnujme nyní pozornost vzhledu, dispozici a provozu panských dvorů. Řada z nich dodnes stojí, a přestože prošly většími či menšími úpravami a přestavbami, zachovávají si v některých případech dodnes dispozici z období před třicetiletou válkou.⁵⁸⁾

Z urbánního popisu lze někdy dispoziční řešení dvorů vyčíst pouze s obtížemi, zvláště pokud nemáme k dispozici plány starší než z počátku 19. století. O to lépe jsme však kosteleckým urbárem informováni o vnitřním rozvržení jednotlivých dvorových staveb a jejich využití.

Do dvorů se vjíždělo zpravidla klenutou **bránou** se štítem, často výrazně zdobeným. U jedno-dušších konstrukcí mohl být kamenný vjezd překlenutý pouze *dubovým pouchem* (příčným trámem).⁵⁹⁾ Naopak u honosnějších staveb, např. tam, kde byl dvůr součástí tvrze, mohl portál a štít nad ním nést bohatou, především erbovní výzdobu. Do Komoreckého dvora se vjíždělo vraty *na skruži neb pokštele klenutý se štítem kamenným s rejsovanými erby předešlých pánův držitelův tohoto dvora*.⁶⁰⁾ Vjezd navazoval na hlavní cestu od blízké vsi, přímo od Kostelce nebo jiného městečka. V klenutí byla obvykle vsazena dvoukřídlá vrata *na klapačkách*, popř. i malá vrátka pro pěší jako samostatná podklenutá branka, nebo součást jednoho křídla velkých vrat.

V zadní části dvora směrem k polím nebo v návaznosti na jinou cestu mohl vést do dvora další vjezd, zpravidla o něco méně honosný, ale i ten mohl být klenutý se zděným štítem. Do dvora u vsi Skramník se vjíždělo hlavní bránou na východní straně *ze štuk klenutou, za klenutím nahoře pouchy, v kterých klapačky chodějí, nad vraty štít z cihel vystavený, vrata na klapačkách na dvě strany se otvírající*. Další vjezd na severní straně v sousedství ovčína byl také *ze štuk skroužený, nad nimi štít z cihel, při nich vrátnice na klapačkách na dvě strany se otvírající*. Západní stranu dvora tvořila z velké části stodola obehnaná pleteným plotem, v němž byla směrem k polím vsazena již mnohem prostší *polouvrata na dvou klapačkách*.⁶¹⁾ Malé branky nebo vrátka ústily někdy do zahrad a sadů obklopujících dvůr.

Obr. 28: Hošť (k. ú. Kostelec nad Černými lesy, okres Kolín), budova v čele dvora. Hošťický dvůr popsáný v urbáři byl v 18. století zásadněji přestavěn do pravidelné obdélné podoby. V jeho jihozápadním čele stojí patrová budova, která obsahuje v přízemí pod sýpkovými patry klenuté obytné prostory s příslušenstvím. I když dnešní fasády pocházejí až z první čtvrtiny 20. století, část odkryté omítky s rytými a malovanými kvádry v nárožích ukazuje na barokní původ stavby (foto J. Žižka, 2008).

Zvláštní případ představuje dvůr v Kostelci proti zámku s *vraty klenutými a štukami obsazenými pod kolnu, kterou se do dvora vjíždí*.⁶²⁾

Budovy navazující na hlavní vjezd byly obvykle vyhrazeny k **ubytování čeledě**, která ve dvoře pracovala.⁶³⁾ Pouze Kostelecký dvůr (dnes čp. 15) byl pro svou výjimečnou polohu v sousedství vrchnostenského sídla využíván k bydlení také úředníky panství.

Hned vedle hlavní brány se z ulice vcházelo po čtyřech schodech na zápraží, odtud vstupními dveřmi ke šnekovému schodišti a po něm na mazhaus prvního patra, který propojoval jednotlivé místnosti bytů obročního písaře a pojezdného. Do *pokoje pojezdného* se vcházelo směrem k východu dveřmi zavěšenými na pantech a opatřenými *zámkem západitým*. Podlahu zde pokrývala dlažba, dvě okna směřovala k městečku a jedno na nádvoří pivovaru, vytápění obstarávala kamna *železná na podkamní zděným*, strop byl *toliko z trhanic položený*. Na světnici navazovala komora, která měla také samostatný vchod z mazhausu. Do kamen ve světnici se přikládalo z mazhausu, kde bylo současně zřízeno ohniště a nad ohništěm *plášť jako při vlaském komíně*. K bytu náležel i *secret* se vstupem z mazhausu.

Vedlejší *pokoj oficířský* obýval obroční písař, a přestože v úřednické hierarchii stál nejméně o jeden stupeň výše než pojezdný, měl k dispozici zcela srovnatelný komfort bydlení. I on užíval pokoj a komoru, dlážděné cihlami a vybavené tentokrát kachlovými kamny. Jedinou odlišností představovalo okno ve světnici u kamen, *aby teplo šlo do komory*, což byla vymoženost neobvyklá i v panských pokojích. *Secret* byl přístupný přímo z komory a měl společný odpad se *secretem* na mazhausu.

58) Detailně k tomu J. Žižka, K podobě hospodářských dvorů na bývalých lichtenštejnských panstvích ve středních Čechách, Památky středních Čech 12, 1, 1998, s. 1–35. Více k architektuře hospodářských dvorů ve středoevropské regionu: *tjž.* O barokních hospodářských dvorech ve středních Čechách, Památky středních Čech, 17, 1, 2003, s. 1–24, zde i další obsáhlá literatura téhož autora týkající se hospodářských dvorů v jednotlivých panstvích na území Středočeského kraje.

59) Např. v Diblíkovském dvoře: *vrata zděná k straně západní, toliko nahoře s dubovým pouchem, při nich vrátnice na klapačkách na dvě strany se otvírající*. Urbář panství Kostelec, f. 205v.

60) U tohoto dvora již urbář nezachytil existenci tvrze, ale podle A. Sedláčka zde stála ještě roku 1588, kdy tvrz, dvůr a vesnici Komorice (Komorce) koupil Jaroslav ze Smřic. A. Sedláček, Hradý XV, o. c. v pozn. 6, s. 22; Urbář panství Kostelec, f. 293.

61) Tamtéž, f. 593, 595, 595v; srov. J. Žižka, K podobě hospodářských dvorů, o. c. v pozn. 57, s. 6.

62) Urbář panství Kostelec, f. 72–72v.

63) Neplatí to však většinou u dvorů, jejichž součástí byla tvrz. Více v dalším textu.

Obr. 29: Komorec (k. ú. Oplany, okres Kolín), hlavní budova dvora. Dvůr nevelkého rozsahu si dodnes zachoval nepravidelné uspořádání, které měl nejspíše již v 17. století. Při modernizaci dvora v 70.–80. letech 19. století zde byl postaven obytný dům se sýpkovými patry. Toto uspořádání zde jakoby upomíná na stav popsaný u urbářů, kdy zde v 70. letech 17. století byla v přízemí jednopatrové sýpky s podkrovím sňh a ratejna (foto J. Žižka, 2001).

Z písařova pokoje se vcházelo do další komory, která byla *prostředkem lepenicí přepažena*, z níž jednu polovinu užíval obroční písař a druhou šafář, spíše než pro bydlení pro potřeby vycházející z výkonu jejich služby.

Do písařova pokoje se topilo také z mazhausu a i zde bylo u komína zřízeno ohniště s pláštěm a navíc chlebová pec vestavěná do druhé (přepažené) komory.⁶⁴⁾

Ubytování dvorské čeledě však ani zdaleka nedosahovalo komfortu, jemuž se těšili panští úředníci. Jako světnice, tedy k dennímu pobytu a práci, sloužila **ratejna** umístěná obvykle v přízemí obytné budovy dvora. Tyto stavby byly většinou kamenné, ale na Bračkovském a Žherském dvoře najdeme zapsané ratejny *ze zdí truplových* (vepřovice).⁶⁵⁾ Na nově postaveném Zárybnickém dvoře byla část obytné budovy zahrnující sňh s kuchyní a komoru zděná, dvě stěny ratejny, *kde topení*, byly také zděné, *zbytek ze dřeva hlínou okořovaný a vápnem zobmítaný*. Za komorou pod společným krovem se nacházel zděný kurník.⁶⁶⁾

Ze dvora (na Kosteckém dvoře z ulice) se vstupovalo nejprve dveřmi s panty nebo *klapačkami* do síně, někdy i značně prostorné, která tvořila hlavní komunikaci stavby a propojovala ratejnu s celou řadou komor, podzemních sklepů, s prvním patrem či podkrovím budovy, výjimečně i s chlévem. Síně byly zpravidla klenuté a dlážděné cihlami, portály zde osazené kamenné nebo dřevěné. Také světnice nebo ratejny byly dlážděné cihlovou dlažbou a vytápěné kamny obsluhovanými ze síně.

Ze zachovaných inventářů se bohužel nedozvídáme nic o movitém vybavení ratejen, vyjma měděných hrnců v kam-

64) Tamtéž, f. 72v–73v. Z nejvyšších úředníků jsme nezminili již jen ubytování purkrabího. Tomu byl na předním nádvoří zámku k dispozici byt o dvou světnicích, dvou podkrovních komorách a kuchyní. Zde měl podobně jako obroční a důchodní vyhrazenou kancelář. A. Nachtmannová, Kostelec, o. c. v pozn. 1, s. 100.

65) Urbář panství Kostelec, f. 186v; 479v.

66) Tamtéž, f. 202a.

nech určených k ohřevu vody.⁶⁷⁾ Z inventářů jiných srovnatelných panství ale vyplývá, že do vybavení ratejen patřily loučnický k osvětlení v zimním období, stoly, lavice, peřiny a především kolovraty, vohle, trdlice a další zařízení ke zpracování lnu a konopí. Tyto práce byly vedle draní peří v zimním období hlavním zaměstnáním dvorských děveček. Len pěstovaný na pozemcích dvora spřádaly pro panské potřeby a v menší míře také na prodej.⁶⁸⁾ Z dobové hospodářské korespondence víme, že služebné dívky si takto chystaly i výbavu a šily si košile nastříhané pod dohledem šafářky nebo jiné zkušené ženy. Mnohdy bylo prvořadým cílem mladé dívky zaměstnat, aby nezahálela a netropily nepravosti.⁶⁹⁾

V ratejnách se také čeleď společně stravovala a pravděpodobně zde na lavicích děvečky

i spaly. Mohly však spát v komorách, jichž je v každém dvoře zapsána celá řada v sousedství ratejny nebo v podkroví. Pacholci spali v chlévech a stájích, kde jsou v inventářních záznamech také zapsány *houně k lžání pacholků*.⁷⁰⁾

Jak už jsem zmínila výše, měl ovčák v rámci panského dvora zcela výsadní postavení a většinou obýval i vlastní chalupu, mohl být ženatý a vést vlastní domácnost. *Chalupa pro mistra polního* stála zpravidla v těsném sousedství ovčína a mohla být kamenná nebo zděná, pod společným krovem s ovčínem, popř. byly oba krovy *svázané*.⁷¹⁾ Jinde stála zcela samostatně a mohla být i roubená.⁷²⁾ V každém případě odpovídala svým vnitřním rozvržením na sňh, světnici a komoru běžným vesnickým domům.⁷³⁾ K ní mohl ještě přiléhat chlév, kde ovčák choval z deputátu vlastní dobytek. Pokud chlév neměl, stál jeho dobytek s panským ve dvoře. Na některých dvorech zvláštní ubytování pro ovčáka není

67) NA, FDK, sig. VII E 9 (F 7/98), kart. 847, inventář z roku 1618.

68) J. Petrůň, Dějiny hmotné kultury, o. c. v pozn. 11, s. 380.

69) F. Dvorský (ed.), Listy paní Kateřiny z Žerotína rozené z Valdštejna. Dopisy z let 1631 a 1633. Praha 1894; *týž*, Mateř a dcera Zuzany Černínové z Harasova. Listy Alžběty Homutovny z Cimburka a Elišky Myslíkovny z Chuděnic. Praha 1890; F. Tischer (ed.), Dorota Jínová Pacovská. Dopisy jihočeské ženy z lidu Zuzaně Černínové z Chuděnic, Český lid XV 1906, s. 4–11, 71–76, 117–120, 246–250, 388–392, 414–418; XVI/1907, s. 140–142, 229–231, 291–292, 316–318; XVII 1908, s. 99–101, 136–137, 197–199, 244; XVIII 1909, s. 226–231.

70) Viz pozn. 67.

71) Skramnický dvůr, urbář panství Kostelec, f. 596.

72) Běšínovský dvůr, tamtéž, f. 213v.

73) Na dvoře v Cerhýnkách byl roku 1675 vybudován nový ovčín, místo staršího zpustlého a u něj *chalupa pro ovčáka: z dřeva vystavená, totiž světnice, v ní okna dvě k půlnoci 1 a na zápu. 1, kamna prostý, komín na lepenici mazaný, k tomu sňh, komora a chlév, dýlky všechno 9 sáhů 2 lokte, šířky 2 sáhy 3 lokte, vejšky 2 sáhy, schody pod krov o sedmi stupních, dveře na pantích u světnice 1 a při jinším zavřetí na klapačkách troje. Nad tím stavením krov prostý s lepenicí k západu z prken udělanou, pospodu po 2 šarích pobitý a ostatek všechno i svíse došky pošíť a na vrch kalenci položený. Tamtéž, f. 638.*

zmíněno, pak lze předpokládat, že se svobodný ovčák spolu se svými pacholky stravoval s ostatní čeledí a spal v ovčíně, či v některé z komor v obytné budově dvora.⁷⁴⁾ Ve válečném období nebo v případě, že hrozilo jiné nebezpečí (např. když se krajem po skončení třicetileté války toulaly polovojensky organizované zlodějské tlupy), spali ovčáci v ovčinech běžně.⁷⁵⁾

Teplejší část roku trávili však ovčáci mimo dvory se stádem, která pásli hlavně v lesích a na úhorech. Na obvyklých místech pastvy jim byly z vrchnostenských důchodů stavěny roubené boudy, vždy jedna na pozemcích daného dvora. Jejich vnitřní dispozice a vybavení nebývají popsány, jednalo se ale o velmi jednoduchou a ne příliš trvanlivou stavbu, neboť se vždy poznamenává, že až bouda doslouží, bude ovčákovi na útraty vrchnosti vystavěna nová.⁷⁶⁾

Zvláštního ubytování se mohlo dostat i dalším pasákům, pokud pobývali se stádem daleko od budov dvorů. Na pozemcích pustého Bohumilského dvora a vsi Bohumile se pásala panská hříbata a pro *hříbky a pasáky* zde byla zbudována (snad přímo v intravilánu někdejší vsi) *chalupa, totiž sín, světnice a komora, vše ze dřeva sroubený*.⁷⁷⁾ Proti chalupě byla roubená studna s vahadlem a koryty k napájení hříbat, severně od chalupy kůlna na sloupech, zapážená prkny, kam se zavírala nemocná hříbata a do podkroví skládalo seno. Na noc se stádo zavíralo do dvora u chalupy obehnaného *prodlabanými zakopávanými kolmi a blan-kami (plaňkami) pořádku postrkanými*.

O ubytování šafáře a šafářky se urbář nezmiňuje, můžeme tedy pouze předpokládat, že spali v ratejně, podobně jako hospodář a hospodyně na poddanských usedlostech obvykle spali ve světnici. V úvahu připadá i ubytování v některé z komor. Šafář a šafářka však nemuseli být manželé a v takovém případě bylo spaní v oddělených místnostech nutností. V Kosteckém dvoře se v sousedství ratejny nacházela menší klenutá světnice, v níž *šafář obydli má*.⁷⁸⁾ Avšak vzhledem k tomu, že se jednalo (kromě ratejny a bytů úředníků) o jedinou vytápěnou místnost ve dvoře, byla

Obr. 30: Skramníky (okres Kolín), chlěvy na západní straně dvora s částí sýpky. V urbáři jsou v 70. letech 17. století na této straně dvora popsány rozměrné chlěvy pro 60 kusů hovězího dobytka. Současná stavba v podobě, kterou dostala ve třetí čtvrtině 19. století, odpovídá této kapacitě. Sýpka nahradila ve druhé polovině 18. století sýpku zmíněnou v urbáři (foto J. Žizka, 1997).

současně užívána k odchovu kuřat a housat. Také na Běšínovském dvoře byla ratejna přepažena prkny a takto vzniklá světnička užívána *pro nasazování a odchování drůbeže pernatý*.⁷⁹⁾ Na jiných dvorech byly zřizovány komůrky pro chov kuřat v zadní části síně v blízkosti kuchyně. Zápach a nečistota sice značně snižovaly komfort bydlení, pro čeleď pocházející z vesnického prostředí však byl podobný úzký kontakt se zvířaty běžný.

Jak už jsem naznačila, vařilo se společně pro veškeré osazenstvo dvora (vyjma těch, kteří měli vlastní domácnost). Přípravu jídla obstarávala šafářka nebo kuchařka. Kuchyně se nacházely v zadní části síně v návaznosti na topeniště kamen v ratejně. Většinou se jednalo o větší klenutou místnost s okny, nejméně dvěma ohništi, chlebovou pecí a zděným komínem. Pouze ve Třebovském dvoře je kromě kuchyně v síni obytného stavení zaznamenána ještě samostatně stojící *stará kuchyně, kterouž sám komín klenutý do svého okřásku pojímá, šindelem pobitá a při ní dveře na pantích*. Ta zřejmě patřila původně k příslušenství zdejší tvrže.⁸⁰⁾

Komory obytné budovy sloužily jako skladiště nářadí a nejrůznějších potřeb k práci v zemědělství. Pravidelně je jedna z komor označena jako komora šafářova, jiná jako šafářčina. Jak už je uvedeno výše, měl šafář na starosti zejména rostlinou výrobu a péči o potahy, šafářka pak hlavně péči o krávy, drůbež a zpracování mléka. S tím také korespondují soupisy předmětů, jež do jejich pravomoci spadaly. Pod pravomoc šafáře tak náležela většina dvorového inventáře uskladněného nejen v komorách, ale také v kůlnách, stodolách a dalších prostorách a každodenně užívaného v chlěvech. Z inventární soupisů z předbělohorské doby jsme informováni o movitém vybavení dvorů, které do jisté míry odpovídalo vybavení poddanských usedlostí (samozřejmě je převyšovalo počtem kusů od každého nářadí), nebylo však nijak technicky dokonalejší. Se stavem v 70. le-

74) J. Petrůň, Dějiny hmotné, o. c. v pozn. 11, s. 376–377; v Dobrém Poli byla hamlknechtovi určená vytápěná světnička v sousedství čelední kuchyně, urbář panství Kostelec, f. 175.

75) F. Fischer (ed.), Dorota Jínová, o. c. v pozn. 68, s. 9–10.

76) Bouda k hlídání stáda na půl voze sroubená, prkny obitá a šindelem upobíjená, jemu (ovčákovi) se z důchodův panských udělati dá, však již když stará se dokonce více potřebovatí nemůže. Urbář panství Kostelec, f. 535, zápis se týká dvora v Klučově.

77) Ve světnici na vejchod, poledne a půlnoci okna sklený nehrubý 3, kam na prostý, topení ze síně, pec obzvláštně pro pečení chleba, komín mazaný na štycholce, schody ze síně pod krov, dveře u světnice na pantích, u síně pak a komory na klapačkách 2. Krov nad tím prostěj, lomenice k vejchodu z prken a na západ svisle. To vše pospodu dvěma šary šindelem pobito a ostatek došky pošíto a navrchu kalenci položeno. Tamtéž, f. 313–313v.

78) Tamtéž, f. 74v.

79) Tamtéž, f. 211v.

80) Tamtéž, f. 193.

Obr. 31: Tuchoraz (okres Kolín), tvrz. Fotografie z roku 1902 zachycuje honosnou pozdně gotickou vstupní věž tvrze od západu. V popředí jsou zbytky zdiva části budovy, která v roce 1677 sloužila k hospodářským účelům, před nimi jsou zřetelné zbytky opevnění. Areál tvrze rozdělila ve 20. letech 20. století ohradní zeď zahrady.

tech 17. století ale srovnávat nemůžeme, neboť urbář vybavení nepopisuje.⁸¹⁾

Kůlny pro vozy dvořské se nacházely v zadní části dvorů, nebo přímo uprostřed nádvoří. Většinou šlo pouze o krov vyneseny na dubových sloupech a přikrytý šindelem nebo došky.⁸²⁾ Zde byly uskladněny vozy, sáně a jejich příslušenství, jako byly rozporky, váhy, žebřiny, řetězy (řetězy lesní na stahování dřeva), provazy, pavuzy apod. Jako vůz bývá v inventářích zapsán pouze konstrukční základ vozu, tedy nápravy, kola, rozvora a oj. Vše ostatní se mohlo k vozu podle potřeby připojovat.⁸³⁾ Setkáme se s korbami, hnojnými koši, žebřinami či fasuňkem, upevňovanými lišněmi a klíny. V inventárních soupisech dvorů jsou zaznamenány většinou čtyři vozy, záleželo však i na počtu chovaných potahů.

Důležitou součástí dvorového vybavení byly nejrůznější potřeby k orání: pluhy, radlice, krojidla, brány a otky; v chlévech se užívaly *podávky* (vidle na krmivo), *vidle hnojní*, *kopáče* (zahnuté vidle) užívané i k rozhazování hnoje na poli podobně jako *lopaty hnojní* a *kolečka rybníkářská* (bedněná). Dále bývá zapsáno různější nářadí: pily, brusy nebo sekery ukládané v *dílnách hospodářských* přiléhajících zpravidla ke stájím a chlévům.

81) NA, FDK, sig. VII E 9 (F 7/98), kart. 847.

82) Na Klučovském dvoře je zapsána kolna na dřevěných sloupcích pro vozy došky posítá a přikrytá, item druhá kůlna zděná pro vozy. Urbář panství Kostelec, f. 530v.

83) Velmi podrobně rozebírá nejrůznější druhy nářadí a nástrojů nutných k zemědělské výrobě J. Petrůň, Zemědělská výroba, o. c. v pozn. 22, s. 13–55.

K čištění obilí po vymlácení se užívala síta (*sejta struněná*) a říčice. Nezbytnou součástí vybavení byly *korce okované*, *věrtle* a *čtvrťce* – nádoby, jimiž se měřilo obilí po vymlácení a při vydávání k seti. Z ručního nářadí k obdělávání půdy zachytíme jen motyka, přestože součástí všech dvorů byly zahrady, kde bylo podobné nářadí zapotřebí. Kupodivu nejsou zmiňovány tak důležité druhy nářadí jako kosy, srpy, hrábě nebo cepy, bez nichž se sklizeň obilí neobešla. Přijmeme-li tvrzení literatury, že se na kosteleckém panství před třicetiletou válkou robota nevyužívala, musely zde být podobné typy nářadí zastoupeny. Malá cena, např. u cepů, které nemají kovové části, také není argumentem v případě, že inventáře zachycují i velmi laciné části vybavení, jako byly pytle. I těch je ostatně zapsáno na každém dvoře velmi málo: počty se pohybují mezi 12 a 18.

Mezi předměty spadající pod šafářovu zodpovědnost náležely i zámky *západité* a *visuté*, jimiž se zamykaly špýchary, stodoly a seníky; okovy na vytahování vody ze studně a na její čištění, popř. i *zvonec zvonicí k jídlu*, kterým svolávali čeleď na Hříbském dvoře.

Na vybavení, za něž zodpovídala šafářka, stačila obvykle jedna komora v blízkosti kuchyně a ratejny. Souviselo totiž pouze s přípravou jídla, zpracováním mléka a předením lnu. Ze všech užívaných nádob zmiňují však inventáře pouze kovové, které byly cennější a trvanlivější. Nedožvíme se tak bohužel mnoho o skutečném vybavení dvorových kuchyní a komor. Na většině dvorů se již v předbělohorském období k vaření a ohřevu vody užívaly měděné hrnce a kotle, které se jinak ve venkovských, ale i měšťanských domácnostech objevují až hluboko v 17. století. Vždy byly rozlišeny nádoby na vaření pro čeleď a na zpracování mléka. Čteme o *hrncích měděných pro jídlo*, *hrncích k votápění mléka* a *k votápění syrovátky* či *hrncích k brání vody*. Běžnou součástí vybavení byl *soudek k tlučení smetany* – v té době velmi moderní otáčivá máselnice, místo níž se na venkovských usedlostech užívala ještě hluboko do novověku mnohem primitivnější válcová tlukačka.⁸⁴⁾ V kuchyni se užívaly železné *podhrabáče*, *kozy železné k vohni pro dříví* nebo *vidlice k prsku*.

Poté co se mléko zahrálo v kotlích a srazilo se, mohl se lisovat tvaroh, který pak šafářky pěchovaly do forem – *střížku*⁸⁵⁾ k udělání *sejru*.

Mléko a mléčné výrobky se uchovávaly v chladu ve *sklepech pro mlíčný*, jež byly součástí každého z panských dvorů. Někdy se nacházely pod obytnou budovou, jinde mohl být sklep vybudován zvlášť na vhodném místě, třeba i v zahradě. Byl opatřený klenbou a z hygienických důvodů dlážděný. Stabilní nízkou teplotu zajišťovala studánka na dně sklepa s odpadem mimo budovy dvora. U studánek se zřizovaly nádržky, v nichž se (vlozeno do chladné vody) skladovalo maslo. Pokud stál sklep samostatně, býval nad vchodem opatřen stříškou.⁸⁶⁾ V případě, že byla obytná budo-

84) J. Petrůň, Zemědělská výroba, o. c. v pozn. 22, s. 48–49.

85) Menší dřevěné nádoby – škopíčky.

86) Např. ve dvoře v Dobřem Polí byl sklep pro omasek mlíčný umístěn hned vlevo od hlavního vjezdu: *sklep podzemní klenutý, v kterémžto sklepe voda pramenitá teče a co zbyteční se nachází, ven hejcochem přes dvůr do valů tvrze upadáje. Při tom sklepe dveře na pantích s krovem náležité přikrytý a šindelem pobitý. Urbář panství Kostelec, f. 174; podobně i v Komoreckém dvoře, kde byla ve sklepe kromě studny ještě žumpa, v kteréž voda jest pro stavení mléka, tamtéž, f. 293. (Výraz žumpa se v urbáři používá pro jakoukoliv nádrž.)*

va kamenná, a tedy dostatečně chladná, mohlo se *mlíčné* skladovat přímo v obydlí šafáře, jako tomu bylo ve dvoře u Skramník. Ze síně se tu vcházelo do *hrubý (velké) a zděný, dlážděný komory, kdež šafář svůj obydlí má a mlíčný schovává.*⁸⁷⁾

Stejně jako šafář opatroval zámky a klíče od špýcharů a stodol, měla šafárka zodpovědnost za uzamykání mléčného sklepa, své komory, popř. *syrnice*.

Pro zpracování lnu byly nutné kolovraty, jmenované ale v předbělohorských inventářích pouze jednou, a to na dvoře v Tuchorazi. Přesto můžeme předpokládat, že se užívaly na všech dvorech, neboť, jak už bylo řečeno, zpracování lnu patřilo mezi základní zimní zaměstnání všech dvorských děveček. Je však potřeba vzít v úvahu i možnost ručního předení na vřeténko, které by se pro svou mizivou cenu v inventářích neobjevilo.

Podkroví obytných stavení (někdy ale také podkroví chlévů a stájí)⁸⁸⁾ sloužila jako **špýchary**. Ze dvora vedlo dřevěné schodiště na pavlač, a z ní pak dveře opatřené zámekem do špýcharu.⁸⁹⁾ Na některých dvorech se do špýcharu vcházelo po schodišti ze síně obytného stavení, jindy, pokud byly špýchary velké, se oba vstupy kombinovaly.⁹⁰⁾ Prostor špýcharu mohl být nedělený a zabírat celé podkroví, jinde ho členily prkenné přepážky s dveřmi na více prostor. Pokud byla budova vyšší, mohl být zakryt jednoduchým stropem, v jiných případech byl špýchar otevřený přímo do krovu. Okna zajišťující odvětrání prostoru byla vždy zamřížovaná *pro větší špejcharu bezpečnost*. Podlaha byla z hygienických důvodů dlážděná, méně často i hliněná.

Na nově postaveném Zárybnickém dvoře byl špýchar budován jako samostatně stojící stavba oddělená od ostatních místem *nebo ulicí pro bezpečnost ohně*. Zdejší zděný špýchar byl *vápnem uvnitř i zevnitř zobmutáný, pode dvoje podlahy, dolejší cihlami dlážděná a hořejší falcovaná*. V něm *vokna k stodolám s mřížemi dvě, do dvora, v něm též mříže, jedno. Item na vejchod malý bez mříže jedno. Dveře do něho od vejchodu, po schodech vycházejíc, s náležitým krovem, vše-*

Obr. 32: Cerhůnky (okres Kolín), hospodářský dvůr, jižní čelo sýpky. Sýpka stála samostatně v severní části dvora. Dochované úseky zdíva s náročným armovaným kvádry, stopy sgrafitové omítky i dodatečné úpravy otvorů dokládají, že části turze zmiňované v urbáři byly využity ke stavbě hospodářské budovy (foto J. Žizka, 1997).

chen šindelem pobitý. Pod ním se scházelo po schodech do *klenutého sklepa pro mlíčný.*⁹¹⁾

Samostatně stojící třípodlažní špýchar je popsán také jako součást Hříbského dvora, kde tvořil dominantu dvora, neboť přiléhá k bráně hlavního vjezdu. Dovnitř se vcházelo po čtyřech kamenných stupních *silnými dveřmi ve veřejích dřevěných*. V přízemí byla cihlová podlaha položená na trámech a pod ní *nachází se 6 děr skrze zdi pro vycházení puchu, aby podlahy nehnily*. Na druhé a třetí podlaží vystupovaly schody *na líhách z prken falcovních* a také podlahy zde byly *prkny falcovními položeny*. Celá stavba byla zvenku i zevnitř omítnuta vápnem. Krov *nad ní silný, dobře upantovaný pode dvoje stolice jest a všecken kůrkami přikrytý*. První podlaží odvětrávalo 7 a druhé 8 zamřížovaných oken, v krově *pak pro světlost na hořejší podlahu na vejchod 3 dymníky a na západ též 3.*⁹²⁾

Menší špýchárek *pro vaření* se nacházel různě nad stájemi nebo chlévy a ukládaly se v nich především potraviny určené ke spotřebě přímo ve dvoře.⁹³⁾

Další stavbou na obvodu dvora byly **chlévy a stáje**, navazující někdy přímo na obytnou budovu a spojené s ní dveřmi do síně. Většinou však byl přístup do stájí ze dvora, jedněmi nebo dvojími dveřmi z dlážděného zápraží. Odděleně jsou popisovány stáje pro potahy, kraviny, vepřiny, kurníky, na některých dvorech stáje pro klisny a zcela zvlášť ovčiny. Stáje a kraviny bývaly rozsáhlé zděné budovy s *prostými krovky* a šindelovou krytinou, nebo *došky pošíty s dveřmi na klapačkách* ve dřevěných nebo kamenných veřejích. Chlévy pro vepře mohly být také zděné, většinou se ale stavěly jednodušší roubené nebo lepenicové.⁹⁴⁾ Podkroví chlévů

87) Tamtéž, f. 593v.

88) Např. na dvoře v Klučově, tamtéž, f. 531.

89) Komorecký dvůr: *ze dvora od půlnoci schody dřevěný na pavlači s sloupky na soustruh vytaženými. Z té pavlače dveře na pantích do špejcharu, kterýžto špejchar cele spodní stavení, totiž ratejnu, sňi, kurník a dílnu hospodářskou obsahuje. V tom špejcharě přepážení prkny a v něm dveře na pantích. Z toho špejcharu schody dřevěný na hořejší podlahu pod krov. Ten štok všecken jedním krovem přikrytý a střechou větším dílem šindelem upobíjený jest.* Tamtéž, f. 293v–294.

90) Na Skramnickém dvoře se ze síně po schodech na líhách se stupněmi z prken falcovních vcházelo do špýcharu nad ratejnou, z něj pak do dalšího nad kuchyní a přilehlým kurníkem. Odtud stoupalo schodiště na hořejší podlahu mazanou pod krov, kde se nacházel další prostor k ukládání obilí zabírající podkroví celého stavení. V prvním patře se vedle menších špýchárek nad kuchyní a ratejnou nacházel i *veliký špejchar* přístupný schodištěm ze dvora přes pavlačku. Tamtéž, f. 593v až 594v.

91) Tamtéž, f. 202av.

92) Tamtéž, f. 705–705v.

93) Špejchárek *pro vaření na štycholce omazaný* se nacházel nad prasečími chlívky na Zárybnickém dvoře. Tamtéž, f. 202a.

94) Na dvoře v Dobřem Poli byly stáje zděné s dveřmi na pantech, chlévy ale roubené *došky pošíty*, tamtéž, f. 175v a 176. Podobně v Přebosí byly stáje pro potahy, dojně krávy a telata zděné, zatímco chlívky *sviřský roubený, ke zdem připojený*, f. 677, 677v.

Obr. 33: Liblice (okres Kolín), obytná budova v hospodářském dvoře. Na první pohled nevzhledná budova, poškozená úpravami ve druhé polovině 20. století, byla postavena někdy v 70.–80. letech 19. století. Využila však část obytné budovy, která stála na místě turze, v urbáři zmiňované v sousedství brány dvora. V interiéru byla dochována křížová klenba raně barokního, nebo dokonce renesančního původu (foto J. Žizka, 2001).

vů sloužilo jako seníky, kam se seno skládalo vikýři směřujícími do dvora.

V blízkosti chlévů, jako přístěnky nebo komory, se nacházely **řezárny**, kde se připravovalo a řezalo krmivo. Řezáči jsou pravidelně zmiňováni mezi dvorskou čeledí, měli však nižší plat a byli najímáni a vypláceni půlročně, zatímco ostatní čeleď na rok. V letním období, kdy byl dobytek chován venku, nebylo jejich služeb zapotřebí. Řezací stolice, na nichž se píce řezala, v inventářích nefigurují, z analogie venkovských usedlostí však můžeme předpokládat, že najímání řezáči užívali vlastní nářadí.⁹⁵⁾

Počty dobytka uváděné na jednotlivých dvorech svědčí o dosud nezaházených stopách dlouhé války. Jestliže před Bílou horou byly všechny popisované dvory vybaveny koňskými potahy a počty tažných koní na jednom dvoře se pohybovaly kolem dvaceti, nenajdeme v 70. letech 17. století na panských dvorech jediný koňský potah. Všechna práce byla obstarávána s volskými potahy, jichž urbář na jednotlivých dvorech uvádí mezi dvěma a pěti. Na jeden potah se obvykle počítalo 5 volů, tzn. čtyři do potahu a jeden na přepřahání. Stáje však měly většinou mnohem větší kapacitu, než kolik se zde chovalo potahů či dobytka. Např. na Dobropolském dvoře se mohlo do stáje postavit 13 koní nebo volů, choval se zde však jediný potah o šesti volech – 4 do tahu a 2 na přepřahnutí, na Trebovském dvoře mohlo být ustájeno ve stáji pro potah 30 kusů, chovali zde pouze 16 volů, v Diblíkovském dvoře byla *velká zděná marštal* pro 30 kusů, chovali zde však pouze 6 volů do jednoho potahu, a tak bychom mohli pokračovat.⁹⁶⁾

V některých dvorech se chovaly *klisny stádní* (chovné) určené však spíše jako jezdecké a kočárové koně, nikoliv pro těžkou práci. Na dvoře v Kostelci jim byla vyhrazena *dlouhá marštal s velikými žlaby* a s *přilehlým obloukovaným (obhrazeným) dvorečkem, do kteréhož se klisny vypouštějí*.⁹⁷⁾

95) J. Petrů, Zemědělská výroba, o. c. v pozn. 22, s. 47–48.

96) Urbář panství Kostelec, f. 175v a 177v; 192v a 194; 206 a 208.

97) Tamtéž, f. 76v.

Většinou byly ale klisny chovány po většinu roku venku a do stáje zavírány pouze přes zimu podobně jako hříbata chovaná u výše zmíněného pustého Bohumilského dvora. Zdá se, že se pro stádní klisny užíval typ volného ustájení bez stání. Na Tucharazském dvoře jsou totiž popsány 3 velké stáje pro *klisny stádní*, v nichž mohlo být ustájeno až 100 kusů a na něž navazovaly *šraňky (ohrady) pro vypouštění do nich klisen, když se hnojové vyklizují*.⁹⁸⁾ Takové opatření není při ustájení na stáních potřeba. Podobně na Klučově byl zděný dvoreček určený původně pro chov loveckých psů zastřešený jednoduchým krovem tak, že *jedním koncem na zeď a druhým na pravidla a sloupky námetky položeny jsou a střecha posítá došky se nachází*. V pří-

střešku byla umístěna koryta (*hrantý*) na obrok a v *tom dvorečku místo marštale klisny se zavírají*.⁹⁹⁾

Také hovězí dobytek byl chován v mnohem menším počtu než by dovolovaly stáje a chlévy. Na každém z dvorů se chovala jedna nebo dvě dojně krávy pro výživu čeledi, ostatní dojnice mohla mít šafárka v nájmu, odvádět z nich roční pacht, jehož součástí bylo i odevzdávání telat do panského chovu. Někde se chovaly jen krávy patřící vrchnosti, jindy se chovaly jak propachtované, tak vrchnostenské. Počty chovaných kusů se však podstatně liší. Zatímco na předbělohorských dvorech se chovalo vždy kolem dvaceti dojných krav, vykazují počty udávané v urbáři mnohem větší rozpětí: zatímco v Komoreckém dvoře chovali pouze čtyři panské dojnice, jednu čeleďní a plemenného býka, v Liblickém dvoře jsou zapsány 2 krávy pro výživu čeledi, 18 dojnic v pachtu, 18 panských a plemenný býk.¹⁰⁰⁾ Počty dobytka v ostatních dvorech se pohybují někde mezi těmito krajnostmi.

U dojnic bývá v urbáři zapsán jejich skutečně chovaný počet, zatímco u jalovic, jejichž stavy se během roku měnily, pouze možnost ustájení na zimu. U Komoreckého dvora je zapsáno, že se zde mohou chovat přes zimu pouze dvě jalovice, v létě však může být na pastvě i 40 kusů.¹⁰¹⁾ Většinou se však možnosti zimního ustájení pohybovaly kolem dvaceti jalovic. O počtech telat se urbář bohužel nezmiňuje vůbec.¹⁰²⁾

Také počty vepřového dobytka se ve srovnání s předbělohorským obdobím značně snížily. Jestliže např. v Tucharazí se v roce 1618 chovalo 7 plemenných sviní, 2 kancí, 5 vepřů, 3 nunvice, 6 ročních selat a 20 malých selátek, o šedesát let později je zde zapsáno pouze 5 plemenných sviní a 1 kanec. Téměř stejné počty najdeme u všech ostatních

98) Tamtéž, f. 447–447v.

99) Tamtéž, f. 530v.

100) Tamtéž, f. 294v, 497.

101) Tamtéž, f. 294v.

102) Celkové o chovu dobytka na poddanských usedlostech a panských dvorech J. Petrů, Zemědělská výroba, o. c. v pozn. 22, s. 110–123.

dvorů. Velmi tristně pak působí popis rozvalených zdí Tismického dvora, v němž se před švédským drancováním chovalo 10 klisen a hřebec, 30 dojných krav, 30 jalovic, 20 plemenných prasnic, 40 *jalových* svíní, a značné množství drůbeže.¹⁰³⁾

Právě na počtech drůbeže lze dobře dokumentovat propad dvorového hospodaření v oblasti živočišné výroby. Jestliže na dvorech Smiřických je běžně zapísána více než kopa slepic, v urbáři jich bývá zaznamenáno kolem třiceti. Do příslušenství dvora patřily ještě husy (v době pořízení urbáře většinou 8 a houser) a kachny (5 a kačer). Na všech dvorech se chovaly také *slepice indiánské* – krůty, většinou v počtu pěti s krocánem. Naproti tomu v roce 1618 je na dvoře v Tuchorazi zapísáno 82 slepic a kohoutů, 4 kapouni, 55 starých houserů, 26 starých a mladých husí, 20 kachen, 3 krůty s krocánem a 3 pávice s pávem.¹⁰⁴⁾

Drůbež byla na noc zavírána v **kurnících** – většinou roubených nebo vepřovicových (někde i zděných) s jednoduchým krůvkem, stojících vedle chlévů, při obvodových zdech, nebo přímo uprostřed dvora. Součástí dvora bývala i *louž pro drůbež pernatou* – buď malý rybníček v obvodu dvora nebo nádrž napájená ze studny.

Chovu ovce¹⁰⁵⁾ byla na panských dvorech věnována velká pozornost. Nenáročnost ovce na krmivo, vysoká plodnost a krátká doba březosti byly výhodami pro extenzivní chov. Jak už je zmíněno výše, chovaly se ovce v **ovčinech** pouze přes zimu, kdy se musel jejich stav značně snížit, většinu roku se však pásly v lesích, na úhorech a neúrodných pozemcích. Ovčiny byly velké, většinou kamenné stavby s velkými vraty ve štítových stěnách *na dvě se otvírajícími*. I jejich podkroví sloužilo ke skladování sena, proto byly opatřeny vikýři nebo dvířky ve štítech. Stejně jako sto-

Obr. 34: Plaňany (okres Kolín), pohled na sýpku od západu. Sýpka, postavená ve druhé polovině 18. století, je spolu se sousední obytnou budovou jediným pozůstatkem hospodářského dvora. Část budovy tvrze, která byla již v roce 1677 včleněna do organismu dvora, je zachována v jižní (pravé) části sýpky. Kromě zbytků sgrafitové omítky se dochovaly klenuté prostory, přístupné níže umístěným vstupem, kde byly zřejmě v urbáři zmiňované komory nebo spížírny (foto J. Žizka, 1997).

Obr. 35: Dobré Pole (okres Kolín), sýpka. Neobvykle drobná stavba sýpky stojí samostatně za ohradní zdí na východní straně dvora. Spolu se sousední obytnou budovou, ze které se dnes dochovaly pouze zbytky čelní stěny s okenními otvory, je situována v areálu někdejší tvrze. V urbáři je zde popsána ratejna, komory a v patře dokonce obyvatelné světnice (foto J. Žizka, 2001).

103) Urbář panství Kostelec, f. 473.

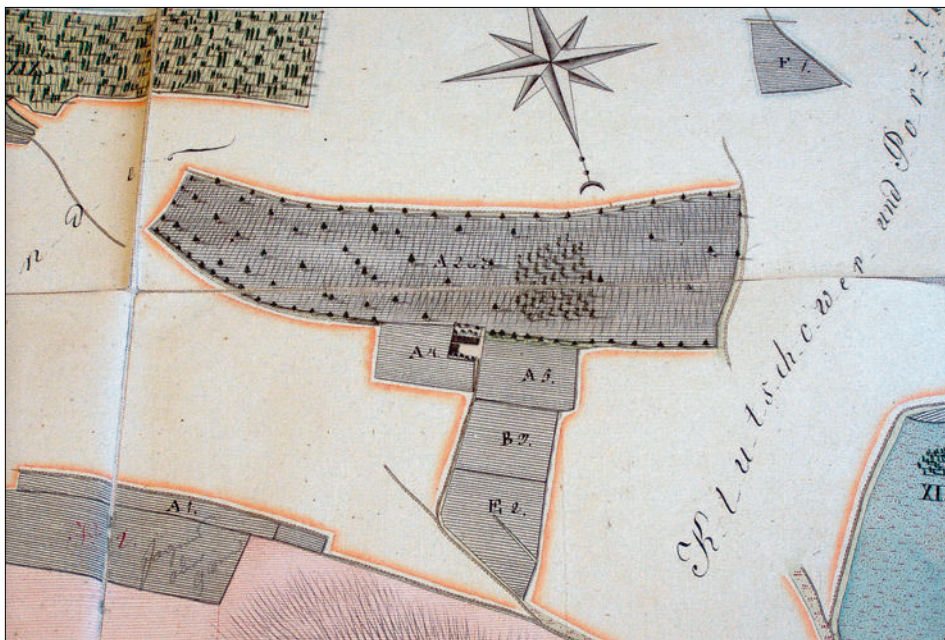
104) NA, FDK, sig. VII E 9 (F 7/98), kart. 847.

105) Více J. Petrůň, Zemědělská výroba, o. c. v pozn. 22, s. 123–129.

106) Nejdetailněji je popsán ovčín ve dvoře v Cerhýnkách, který byl roku 1675 nově postaven na místě staršího pustého: *Předně všechn zděný z kamene na hlínu a náležitě vápnem z obou stran zobmítaný, dýlký na 23 sáhů, šířky na 4 1/2 sáhu, vejšky na 2 sáhu. V těch zdech oký-*

doly a další hospodářská stavení bývaly ovčiny *všechny došky poštíty, jen pospodu po třech šarích šindelem pobíty a navrch kalenci položeny*.¹⁰⁶⁾ Na ovčín bezprostředně navazoval domek ovčáka a komora *pro mlíčný nebo pro zaopatření omastku*. Ovčiny bývaly součástí dvorů, pouze v Kos-

nek pro světlost k vejchodní straně 6, k záp. 6. Vrata dvoje s vrátnicemi na klapkách, do dvora na půlnoci 1 a na poledne ven z humen do polí 1. Krov prostě vázaný, po obouh svislých šindelem, jako i po spodních latích po třech šarích pobíty. Ostatek všechno došky poštíto a na vrchu kalenci položeno. V tom krově k straně západní vikýře 2. Urbář panství Kostelec, f. 637v.

Obr. 36: Klučov (okres Kolín), mapa vinice z roku 1811, SOA Praha, Velkostatek Kostelec nad Černými lesy, inv. č. 3002 (sever nahoře). Výsek z mapy vrchnostenských pozemků zachycuje zbytek velké vinice s vinařským dvoukřídlým domem s lisem a čtvercovým dvorkem (tak, jak je popsán v urbáři). Pod vinicí se na terase jižního svahu táhne pás zahrady, osázené původně broskvoněmi, oskerušemi a dalšími stromy. Další ovocné stromy rostly zřejmě na pozemku kolem vinice.

telci stál ovčín ve značné vzdálenosti ode dvora na Pražském předměstí. V době pořizování urbáře zde ale v domku pro ovčáka bydlel kolář a ovčín nebyl užíván. V roce 1657 totiž spolu s větší částí města vyhořel a nebyl již obnoven, protože ovce, když do něho zavřený byly, tehdy všechny zkolencovatěly, zprašivěly a potom pomřely a sumou nikoliv tu státi nechtěly.¹⁰⁷

V ostatních dvorech byly válkou zničené ovčiny pomalu renovovány. Pokud se nepodařilo obnovit chov ovcí v celém rozsahu, byl v některých dvorech zřízen místo ovčína pouze *hamlhof* pro chov jehňat, skopců a beranů, spravovaný *hamlknechtem* podřízeným ovčákovi z nejbližšího ovčína.

Na zimu se do ovčínů podle velikosti stavby zavíralo od 300 do 600 ovcí, včetně ovcí patřících ovčákům a jejich pacholkům. Ovčiny označené jako *hamlhof* byly menší, poja-ly přes dvě stě ovcí.¹⁰⁸

Velkou část obvodu dvora zabíraly **stodoly**¹⁰⁹ – menší o jednom mlatu a dvou *zaděních* (pernách), větší o dvou nebo třech mlatech, u každého mlatu s jedněmi vraty na *kla-pačkách* do dvora a jedněmi do polí či zahrad. Většinou jsou stodoly popsány jako zděné, vápnem omítané, se zděnými štíty, *krovy náležitě přikrytý, pospodu po dvou (třech) šarích šindelem pobitý a ostatek došky pošíť a na vrchu ka-lenci položený*.

Dvory obklopovaly **zahrady a sady**, jejichž výnosnost však nebyla příliš velká. I zde je patrná snaha o obnovu

a zvýšení výnosu osazením mladými stromy. V zahradách se pěstovala zelenina a koření, ale především zelí, jež tvořilo základ jídelničky čeledi, košťály se krmil dobytek.¹¹⁰ Pěstoval se tu však i len a konopí a sklízela tráva, pásal dobytek, nebo se zahrady využívaly k činnostem vyžadujícím větší volný prostor, jako bylo stříhání ovcí.¹¹¹ V sadech se pěstovaly především *štěpy* (jabloně), ale také višně a švestky, méně *břeskyně* (broskve). Od volné krajiny oddělovaly zahrady a štěpnice pletené nebo *tejněné* (plaňkové) ploty, někdy i omítané zdi.

Ploty a zdi uzavíraly také prostor dvora tam, kde k sobě jednotlivé budovy nepřiléhaly. Oddělené *pro bezpečnost ohně* bývaly postaveny zejména stodoly.

Produkci chmele pro kostelecký pivovar zajišťovaly **chmel-**

nice v Kostelci, u Dobřichovského dvora a v Cerhýnkách.¹¹² I ty byly obehnané pletenými ploty a poskytovaly při dobré úrodě celkem 370 korců chmele, přičemž na várku piva se potřebovalo přibližně 6 korců. Největší byla kostelecká, o níž pečoval specializovaný chmelář.

U dvorů s vhodnými podmínkami se pěstovala i vinná réva. Její produkce však nemohla být příliš významná. Malá **vinice** se zmiňuje u Zárybnického dvora, dvě vinice, u nichž bydlel vinař, v Cerhýnkách a dvě větší s lisem a obydlím pro vinaře v Klučově, které jsou také nejpečlivěji popsány.¹¹³ Klučovská vinice byla obehnaná pleteným plotem zpevněným plaňkami se čtverými dvířky. V horní části byla umístěna bouda pro hlídače, v dolní pak zděná budova lisu s obytnou částí pro vinaře. Samotná místnost s vinařským lisem sloužila současně jako síň domu: vstupovalo se odtud do světnice a z ní do komory, byla zde umístěna klenutá kuchyňka se zděným komínem a pecí na pečení chleba, jejíž těleso bylo vysunuto ven do vinice. Nad kuchyňkou stoupaly lomené schody do podkroví, kde byla nad světnicí a komorou *komora na lepenici*. Z lisu – síně – se vstupovalo také do roubeného chléva pro 4 kusy dobytka, jenž byl zakryt s lisem společným krovem. Do domu se vcházelo vraty *ze štuk klenutými s jedním zavřením na kla-pačkách*. Před domem stála vyzděná studna s rumpálem a okovem. Na vinici se kromě révy pěstovaly také broskve, meruňky, třešně a oskeruše, které směl vinař prodávat.

Nutnou součástí každého dvora byla **studna** umístěná většinou uprostřed dvora a vybavená buď vahadlem, nebo rumpálem a okovy. U ní někdy ležela koryta pro napájení

107) Tamtéž, f. 103.

108) V Přeboském dvoře se v *hamlhofu* zavíralo na zimu 228 kusů, včetně 55 kusů patřících ovčákovi. Tamtéž, f. 680v. V Dobrém Poli byl zničený ovčín přestavěn roku 1674 na *hamlhof* pro 300 ovcí náležející k ovčínu v Synči, f. 174.

109) Urbář zásadně používá jednotné číslo pouze v případě, že šlo o stodolu o jednom mlatu, v případě, že měla více mlatů, mluví se o stodolách, i když šlo prokazatelně o jedinou budovu pod jedním krovem, např. f. 750v, i jinde.

110) Zahrada *zelnice* se zmiňuje u dvorů Běšínovského, f. 215, Klučovského, f. 532 a Plaňanského, f. 663v.

111) Za Dobropolským dvorem ležela zahrada *pro předivo s některým štěpem*, f. 177; u Tucharazského dvora dvě zahrady s ovocnými stromy užívané ke všem zmíněným účelům, f. 448–448v.

112) Tamtéž, f. 62v, 623 a 635.

113) Tamtéž, f. 201v, 537v–538, 639.

dobytku, z nichž zbývající voda odtékala žlábkem přes dvůr do zahrad a ohrad kolem dvora.

Jisté odlišnosti vykazovaly dvory, jejichž součástí byla **tvrz nebo zámek**. Na předbělohorském kosteleckém panství se nacházely tři a žádná z těchto staveb již nebyla vrchností užívána, snad s výjimkou klučovského zámku. Jinak tomu bylo s tvrzemi připojenými ke kosteleckému panství Karlem z Lichtenštejna. Z těchto pěti tvrzí byly v předbělohorské době vrchností užívané Plaňany Mírků ze Solopysk a snad i Cerhýnky Jindřicha Hlaváče z Vojenic.¹¹⁴⁾ Ostatní byly více nebo méně zahrnuty do hospodářského systému dvora, popř. již podlehlý zkáze.

Ze všech šlechtických sídel při panských dvorech byl 70. letech 17. století nejlépe zachován zámek v Klučově.¹¹⁵⁾ Na mapě z počátku 19. století je ještě dobře viditelné místo, kde stával zámek obklopený příkopem a zahradami. Ode dvora se do zámku vjíždělo k severu po mostě na dřevěných sloupech, na nějž navazoval před bránou *most zdvihací*. Za ním již v zámku za klenutou bránou se přejíždělo přes *most z dříví tesaného kladený*. Od brány následovaly místnosti obytného stavení zámku v tomto pořadí: klenutá komora se vstupem pod klenutím brány, klenutá síň, za ní dlážděná světnice vytápěná kamny, klenutá dlážděná komora a klenutá kuchyně s ohništěm a odpadem (*hejcochem*) do valů. Na straně do nádvoří bylo celé stavení doplněno podloubím na čtyřech sloupích z kamene tesaných na čtyři hrany s kružím štukovým. Obytné křídlo tvořilo jižní stranu nádvoří, západní a část severní strany vymezovala zeď pod malými štítky a kůrkami přikrytá. Zbytek byl tvořen zděnou klenutou stájí pro 6 koní a stavením provozního účelu, kde se nacházely 3 podzemní sklepy přístupné schodištěm ústícím do prvního z nich přímo z nádvoří, nad nimi v přízemí 2 komory propojené klenutou chodbou, na jejímž konci se nacházelo vězení. Dále pekárna s chlebovou pecí, další stáj pro 6 koní s dřevěným stropem a u ní malá komůrka sloužící k ukládání postrojů pro koně. Chodbou se procházelo do zahrádky obehnané zdmi, v níž v době popisu rostl jediný štěp míšeňského jablka. Z druhé strany brány byla světnice *velká dlážděná*, která v době, kdy byl Klučov centrem samostatného panství, sloužila jako jednací síň pro styk s poddanými (*pro řízení lidských věcí*). V 17. století ji však užíval šafář přílehlého dvora jako dílnu. Na ni navazovala dlážděná komora.

V tomto rohu nádvoří se po 23 kamenných schodech vystupovalo do prvního patra s panskými pokoji. Ještě v předbělohorské době byly alespoň částečně zařízené a i v 70. letech 17. století stále ještě způsobily k obývání. Ústředním prostorem piana nobile klučovského zámku byl dlážděný mazhauz s dřevěným malovaným stropem, z něhož se vstupovalo do kanceláře, jako centra někdejšího panství, a do dalších prostor. Ke kanceláři vybavené *jarmarou ve zdi zazděnou pro registra a železnými kamny*, přiléhala komora se *secretem*. Z mazhauzu se vcházelo na dvě dlážděné pavlače s klenutím na sloupích kamenných kroužených a se štafí železnými, aby pavlač od pokojů odstupovati nemohla. Z pavlačí se pak vcházelo do celkem deseti pokojů a komor

se záchody (*secrety*). Všechny místnosti byly dlážděné, pokoje vytápěné kachlovými kamny nebo krby, s okny a dveřmi v kamenných ostěních.

Závěr západní pavlače tvořila bohatě zdobená mříž od země až k vrchu malovaná s erby pánů ze Smiřic, za ní postel letního času pro odpočínutí a pro poslouchání ptáčků slaviček stála.

Z této pavlače vedlo také dřevěné schodiště pod krovy. Na jižní straně obytného křídla směrem do dvora byl mezi okny v prvním patře malovaný *compast na půl orloje* (sluneční hodiny).

Větší část střech byla přikryta *kůrkami*, zbytek šindelem.

Uprostřed dvora stála *studnice vyzděná s obrubou dřevěnou obhrazená, s váhou a jedním okovem*.

Inventář z roku 1618 zachycuje ještě pokoje vybavené nábytkem (stoly, židlemi, postelemi), ale i obrazy, koberci, matracemi, peřinami, povlečením a *zahřívadly* v postelích. Můžeme zde odlišit *pokoj Její Milosti paní, fraucimorský pokoj*, jídelnu s velkou *tabulí, šenktišem* (příborníkem) a *cínovým nádobím*. Také kuchyně byla vybavena vším potřebným k provozu.¹¹⁶⁾

Ostatní tvrze se již ve druhé polovině 17. století staly součástí dvorů, popř. nesly větší či menší stopy destrukce.

Jak ukazuje srovnání s inventáři z roku 1618 a 1621, byla tvrz v Tuchorazi¹¹⁷⁾ vydrancována již na samém počátku třicetileté války, pak během války znovu a poničená stavba užívána k potřebám přílehlého dvora. V poválečném období se dovršila její přeměna na hospodářský objekt.¹¹⁸⁾ Z přízemní síně se stala stáj pro 15 koní. Odtud dříve vedlo šnekové schodiště až do podkroví, v době popisu však zhroutené a sahající pouze do výše 15-ti schodů. Pro přístup do prvního patra sloužilo nové dřevěné schodiště. Někdejší pokoje v prvním patře byly zbaveny dlažby, dveře, kromě nejn nutnějších byly zazděny, stejně jako okna, z nichž ponechány pouze průduchy *ouzký a obdýlný na vejš postavený*. Kamna byla odstraněna, záchody zazděny. Pouze velká věž nad bránou zůstala zachována, chyběla tu však v rámech okna (*veliký okna s rámy štukovými, do nichž se skla v dřevěných rámech vsazovati mají*).

V Cerhýnkách¹¹⁹⁾ tvrz vyhořela a k svému vystavení více nepřišla, *nýbrž zdi zbořený se spatřují*. Zbytek se využíval jako kuchyně, špýchary a komory. V přízemí zůstaly dvě klenuté místnosti, kuchyně, jejíž původní ohniště bylo zazděno a nahrazeno zděným komínem s *pláštěm náležitým pro odcházení dýmu*, a pekárna s chlebovou pecí. Do prvního patra se vstupovalo po vnějším schodišti na pavlač, kde již v době popisu scházelo zábradlí. Z ní se vcházelo do síně a odtud do pokojů a komor, užívaných zčásti jako špýchary. Komíny od někdejších kamen byly zazděny nebo zbořeny.

V Liblicích, v Dobrém Poli a Plaňanech¹²⁰⁾ byly tvrze zcela včleněny do organismu dvora. V přízemních světnicích byly zřízeny ratejny, špižírny a komory, v někdejších panských kuchyních se vařilo pro čeleď. V přílehlých prostorách, jejichž původní určení již urbář nezná, byly zřízeny chlévy

114) A. Sedláček, Hrad XV., o. c. v pozn. 6, s. 20–27; zde jsou zmíněny i tvrze u dvorů, kde o nich urbář již nic neví (v Chotýšci, Synči) a zbořené tvrze ve vsích (Konojedy, Kostelní Strmilice, Tehov), které však nebyly součástí dvorů a proto se zde jimi nezabýváme.

115) Popis na f. 526–535 kosteleckého urbáře.

116) NA, FDK, sig. VII E 9 (F 7/98), kart. 847.

117) Popis urbář panství Kostelec, f. 444v–446v.

118) NA, FDK, sig. VII E 9 (F 7/98), kart. 847. Srov. L. Lancinger – F. Kašička, Tuchoraz, tvrz a dvůr, o. c. v pozn. 6, s. 6–10.

119) Urbář panství Kostelec, f. 633–633v.

120) Tamtéž, f. 493v–494v, 174v–176, 660–662.

Obr. 37: Vyobrazení panského mlýna o třech kolech z rukopisu Jindřicha Hýzrla z Chodů z roku 1612. Jedná se o mlýn v Nových Mlýnech u Hustopečí na Moravě. (Knihovna Národního muzea, sig. VI A 12, f. 110r.)

pro hovězí dobytek a vepře, popř. kurníky. Někdejší pokoje prvního patra se užívaly jako špýchary, podzemní sklenění jako *mlíčnice*. Pouze v Dobrém Poli a Plaňanech zůstalo zachováno několik místností v patře obyvatelných, mezi nimi i *světnice panská*, určená snad k ubytování úředníků při jejich inspekčních cestách.

Ve vypáleném a zbořeném dvoře v Tismicích zbyl z někdejší tvrze jen *parkán dlážděnej a okolo něho dostatek sklepů podzemních, svrchních pokojů, vězení a secretů rumem zasypaných*.¹²¹⁾

Podobně v Přeborském dvoře *tvrze, kde bejvala, všechny zdi rozvalený jsou, kromě kudy se do ní jezdilo, most na dvouh zděných klenutích pozůstalý*.¹²²⁾

RYBNÍKÁŘSTVÍ A LESNICTVÍ

Významnou součástí hospodaření velkostatku bylo rybníkářství. I to však doznalo za třicetileté války na kosteleckém panství značný úpadek. Přes velkou snahu, projevu-jící se i na stránkách urbáře, zůstávalo téměř 15% rybníků na panství pustých a nemalé množství zejména menších rybníků sloužilo k jiným účelům. Zvláště rybníky v blízkosti dvorů se užívaly jako rezervoáry vody, nádrže k plavení koní a koupání ovcí před stříží nebo jako *louže pro drůbež pernatou*. Rybníky nad mlýny zase napájely mlýnské náhony, a nehodily se proto podle fišmistra Svobody pro kvalitní chov ryb. Pusté rybníky se užívaly jako pastviny, sklízelo se tu méně kvalitní seno a sekalo se rákosí.

Ryby se na kosteleckém panství chovaly ve třístupňových rybnících podle pravidel vypracovaných slavnými rybníká-

ři již v 15. a 16. století: několik párů ryb se nasazovalo do malých třecích (*podtěrnic*) rybníků, odkud se po roce potěr přesazoval do *vejtažnic* a odtud do kaprových, kde se po několika letech lovila dospělá ryba.¹²³⁾ Před prodejem se ryby pouštěly do sádek, jichž bylo na panství celkem pět, dvoje z toho v Kostelci (pod chmelnicí a pod zámeckými vally). U nich stála také *chalupa pro holomky rybní* podobná jako běžná poddanská stavení: roubená chalupa se světnicí, síní a komorou, dřevěným komínem a dvěma komorami *pod krovky toliko krajinami přepaženými*.¹²⁴⁾

Lesní hospodaření neposkytovalo v 17. století tak velké výnosy jako pěstování obilí nebo vaření piva, lesy však měly pro vrchnost značný význam jako honitba a zdroj zvěřiny pro panský stůl. K chovu zvěře sloužily obory a bažantnice, i ty však poznamenala dlouhá válka – ještě v době sepsání urbáře byly některé *neohrazené a zpuštěné*. O bažantnici u kosteleckého zámku jsem se již zmínila, ostatní byly rozmístěny v různých částech panství. Šlo spíše o ohrazené části lesa s křovinami a nízkým porostem, které poskytovaly ptákům přirozené útočiště. Pouze u Poříčan byla zřízena u obory pro chov bažantů a jiné zvěře ještě *veliká komora ze dřeva, nad ní krov šindelem pobitý*, kam se zavírali nalovení bažanti a koroptve pro panskou kuchyni. U bažantnice stála také dřevěná chalupa *pro oborníka*.¹²⁵⁾

Na jednotlivé lesní revíry dohlíželi panští myslivci a hajní ubytovaní v *chalupách pro myslivce*, které se podle popisu nijak zvlášť nelišily od obydlí poddaných. I zde byl interiér rozdělen na síň, světnici a komoru, venkovní dveře byly zpravidla zavěšené na *klapačkách*, vnitřní na pantech, topení ve světnici obyčejnými kachlovými kamny, komín na *lepenici mazanéj, taková chalupa krovem přikrytá a šindelem pobitá*.¹²⁶⁾

LOMY A CIHELNY

Snaha vrchnosti i úředníků řídících hospodaření směřovala v dané době vždy k co největší ekonomické samostatnosti panství, proto bylo potřeba na panství produkovat vše, co se zde spotřebovávalo. Ideálem bylo i samozásobení všemi materiály nutnými pro stavebnictví, jejichž nákup a zejména dovoz na větší vzdálenosti mohl být značně nákladný. Na kosteleckém panství se v 70. letech 17. století těžil stavební písek a cihlářská hlína. V několika lomech se těžil vápenec, z něhož se ve vápenici páliło vápno. Kromě vápence se těžil také pískovec, *stavební kámen*, břidlice a *tvrdý kámen* užívaný na dlažby, ostění apod. Poblíž Svrabova pracovala kolomazná pec.¹²⁷⁾

Dvě cihelny se na panství nacházely v Kostelci u silnice k Českému Brodu a v Hříbech.¹²⁸⁾ V obou stála velká pec

123) Z rozsáhlé literatury k vývoji a organizaci rybníkářství v raně novověkých Čechách např.: J. Andreska, Rybníkářství a jeho tradice. Praha 1987, A. Míka, Slavná minulost českého rybníkářství. Praha 1955.

124) Urbář panství Kostelec, f. 61v.

125) Tamtéž, f. 564–564v.

126) Citáty pocházejí z popisu myslivny u Jevan, f. 356v.

127) Pískovna se nacházela u Tuchoraze, f. 455v; hliniště u Plaňan, f. 619v; vápenec se těžil u Stříbrné Skalice, kde byla i *vápenná pec*, f. 278v; kromě toho se vápenec těžil u Stolmíře, f. 490; pískovec u Vrátkova, f. 464 a u Synče, f. 743; stavební kámen u Klučova, f. 546; břidlice u Přeboz, f. 681; tvrdý kámen *na štuky* u Tismic, f. 467v a u Vrbčan, f. 695. O vápenné peci u Stříbrné Skalice se dozvídáme pouze, že se zde ze čtyř sáhů *vápenného kamene* vypálí 50 korců vápna, ale není nijak blíže popsána.

128) Tamtéž, f. 104 a f. 715–715v.

121) Tamtéž, f. 471.

122) Tamtéž, f. 677v.

se třemi ústy neb topením vy-
zděná zevnitř cihlami a opatřená
lávkami, na něž se skládaly cih-
ly při vypalování, zvenku oma-
zaná hlínou. Nad ní na sloup-
cích byla zbudována šindelová
střecha a krůvek s dymníky mís-
to komína pro odcházení kouře
a puchu. V další kůlně na sloup-
pech s prkennými stěnami se vy-
ráběly a sušily cihly a dílo kryt-
cí. Střecha kůlny byla opatřena
větrníky, aby se dílo sušiti moh-
lo. V zemi byly pod kůlnou srou-
beny žumpy pro přípravu cih-
lářské hlíny zásobované vodou –
v Kostelci z nedalekého rybníčka,
v Hříbech ze studny. U kostelec-
ké cihelny byla zřízena pro ci-
hláře chalupa. Protože cihlář
vlastnil dům v Kostelci, byla
v době pořízení urbáře pronají-
mána hrncíři.

V kostelecké cihelně se ročně
mohlo vypálit 35 tisíc cihel,
v hříbské 20 tisíc.

OBJEKTY V NÁJMU

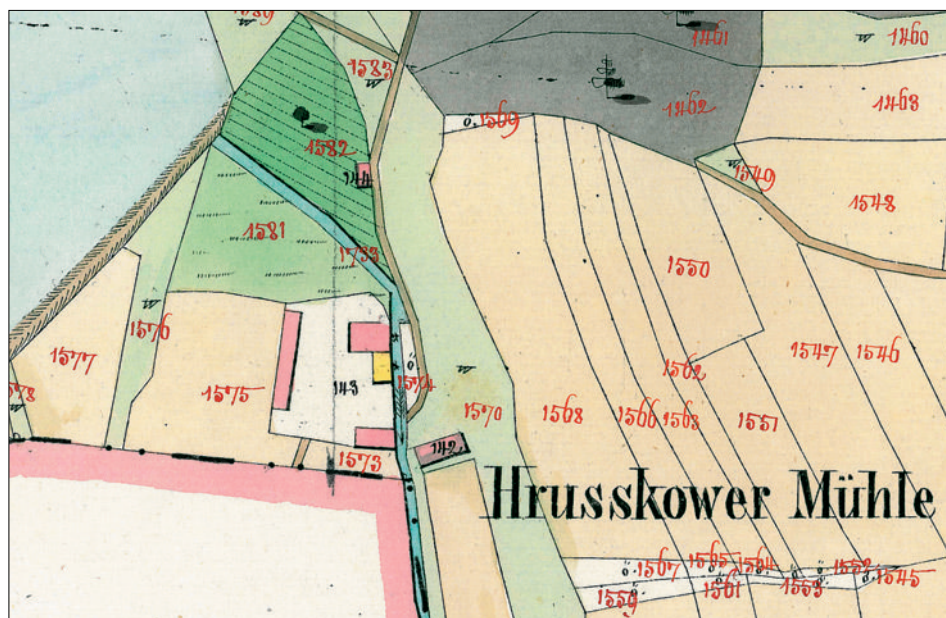
Další část hospodaření tvo-
řily provozy a budovy, které dá-
vala vrchnost do nájmu, včetně
jejich vnitřního vybavení. Sem
patří mlýny, kovárny, krčmy
a masné krámy. Mlynáři a ko-
váři byli povinni pracovat i pro
potřeby vrchnosti, za tuto práci
však dostávali zapláceno.

V době sepisování urbáře
pracovalo na kosteleckém pan-
ství 14 mlýnů, 4 byly pusté, ale
dva z nich (u rybníka Nouzovce
u Českého Brodu a v Tismicích)
byly v letech 1676–77 nově pře-
stavěny a uvedeny do provozu.
Z pustého mlýna nad Českým
Brodem zůstávaly v té době stát
zdi až pod střechu v obytné i pro-
vozní části, včetně silných ka-
menných štuk, na nichž strojové
mlejnšty s moučnicemi slo-
žení byly, vše dosud dostatečně
pevně, takže úředníci se-
pisující urbář mohli doporučit
obnovu mlýna. Naopak z Lib-
lického mlýna již nezůstalo téměř
nic, protože z rozbořených
zdí byl odvezen kámen ke spravení
platnějších stavení.¹²⁹⁾

Většinu mlýnů tvořily kamenné
stavby, kde na sebe na-
vazovala (a někdy se i prolínala)
část provozní a obytná, popř.
byla obytná část roubená. Pouze
nově vystavený Nouzovec byl
zřejmě z úsporných důvodů
roubený na kamenné podezdívce
v provozní i obytné části a
zevnitř hlínou okozichovaný
a vápnem zobmítaný.¹³⁰⁾

129) Tamtéž, f. 490 a 499.

130) Tamtéž, f. 498v–499.

Obr. 38: Hruškovský mlýn u Stříbrné Skalice, výsek z císařského otisku stabilního katastru Stříbrné Skalice z roku 1841. V severovýchodní části vlastní mlýn s náhonem po východní straně a s někdejší pilou v opacném nároží.

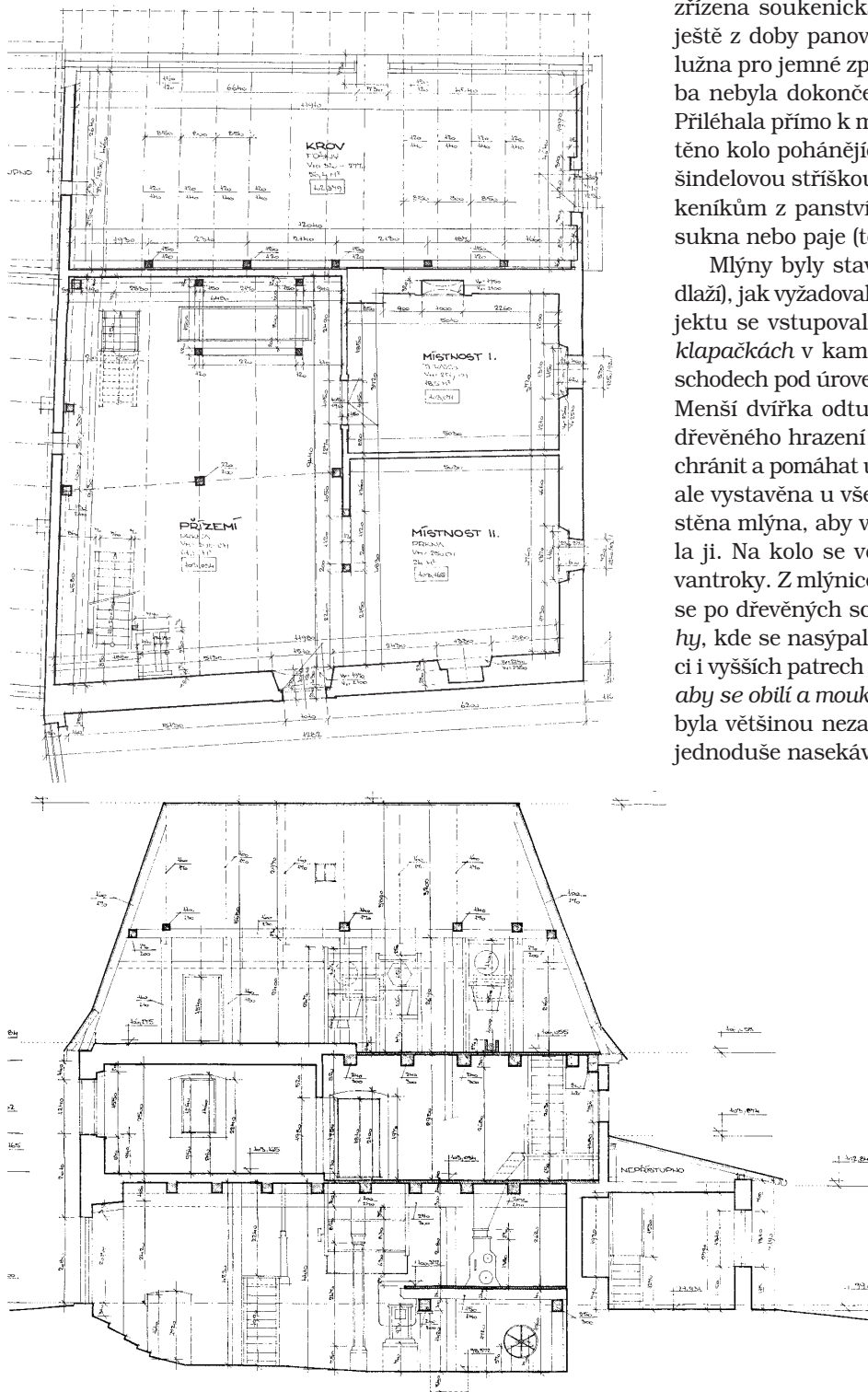

Obr. 39: Hruškovský mlýn u Stříbrné Skalice, popsáný v urbáři od severovýchodu. Ve mlýně tehdy nazývaném „Růžkovský“ byla v 70. letech 17. století postavena nová pila. Mlýn byl do dnešní podoby přestavěn ve druhé polovině 19. a na počátku 20. století. Ve druhé polovině 20. století i na počátku 21. století řada mlýnů černokosteleckého panství zanikla, nebo byla zásadněji přestavěna. „Růžkovský“ mlýn stojí na Jevanském potoce (Propast), který kdysi napájel řadu rybníků a mezi Jevany a Stříbrnou Skalici poháněl šest mlýnů (foto J. Žizka, 2006).

Nejčastěji se setkáme s mlýny o dvou moučných slo-
ženích, jahelkou pro výrobu prosných jáhel a stoupami pro vý-
robu krup, které byly v některých mlýnech připojeny i na
kolo jahelky.¹³¹⁾ Mlýn o jednom kole se zmiňuje pouze v Syn-
či, v Kostelci (Peklovský mlýn) a také sladový mlýn náležející
ke kosteleckému pivovaru měl pouze jediné složení.¹³²⁾

131) Literatura k mlynářství a vývoji techniky mletí obilí je poměrně ob-
sáhlá. Jmenujme alespoň výběrově: populárnější práce J. Klempéry,
Vodní mlýny v Čechách. Praha 2000, obsahuje v první části stručný
úvod o způsobu mletí a slovníček mlynářských výrazů; dále např.
L. Stěpán, Dílo a život mlynářů a sekerníků v Čechách. Praha 2000;
vyobrazení mlýnského složení užívaného v novověku s popisem J. Pet-
ráň, Dějiny hmotné kultury, o. c. v pozn. 11, s. 433.

132) Urbář panství Kostelec, f. 749, 58, 60v.

Obr. 40: Tismice (okres Kolín), mlýn, půdorys patra a podélný řez (zaměření M. Fuchs, 1991). Část konstrukcí mlýna byla roubená a hrázdná, zachovány byly pozoruhodné tesařské konstrukce. Budova si zřejmě do svého zániku v 90. letech 20. století zachovala mnohé z výstavby roku 1676 uváděné v urbáři. Popisu odpovídá zděné přízemí i částečně roubené patro, včetně rozdílných konstrukcí vymezujících světnici.

V Růžkovském mlýně u Stříbrné Skalice fungovala dvě mlýnská sloužení, stoupa a nově zde byla vedle mlýna vybudována pila pro řezání prken s vlastním vodním kolem. Šlo o prostou zděnou, vápnem omítnutou stavbu s veřejemi bez dveří a se šindelovou střechou. Stroj pily byl upevněn v hranici vazební.¹³³⁾ U lednice Jevanského mlýna byla

133) Tamtéž, f. 287.

zřízena soukenická valcha. Podle původního záměru ještě z doby panování Smřických zde měla stát koželužna pro jemné zpracování kůží na *nýdrland*, ale stavba nebyla dokončena a byla přebudována na valchu. Přiléhala přímo k mlýnské lednici, v níž také bylo umístěno kolo pohánějící 4 valchovací stoupy, a zastřešená šindelovou stříškou. Vrchnost valchu pronajímala soukeníkům z panství za poplatek 20 krejcarů za postav sukna nebo paje (tenčí vlněná tkanina).¹³⁴⁾

Mlýny byly stavěné nejčastěji na dvě podlahy (podlaží), jak vyžadovalo postavení mlýnských strojů. Do objektu se vstupovalo většinou masivnějšími dveřmi na *klapačkách* v kamenném ostění, někdy i po několika schodech pod úroveň terénu přímo k mlýnským strojům. Menší dvířka odtud vedla do lednice – zděného nebo dřevěného hrazení kolem mlýnských kol, které je mělo chránit a pomáhat udržovat stálou teplotu. Nemusela být ale vystavěna u všech mlýnů. Prkny byla opazena také stěna mlýna, aby voda nestříkala na zeď a nerozmačela ji. Na kolo se voda přiváděla dřevěným korytem – vantroky. Z mlýnice (v urbáři se mluví vždy jen o *mlýně*) se po dřevěných schodech vystupovalo na vyšší podlahy, kde se nasýpalo obilí do mlecího zařízení. V mlýnici i vyšších patrech byly podlahy vždy z prken falcových, aby se obilí a mouky rozsejpatí a prášiti nemohly. Okna byla většinou nezasklená, opatřená mřížemi, nebo jen jednoduše nasekávanými železnými pruty.

Z mlýnice se vcházelo buď přímo do obytné světnice, nebo je oddělovala síň, v níž mohla být kuchyňka se společným komínem s kamny ve světnici. Pokud síň nebyla, přikládalo se do kamen přímo z mlýnice.¹³⁵⁾ Na světnici (*šalandu*) navazovala komora a další komory se někdy stavěly nad světnicí s přístupem z vyšší mlýnské podlahy.

Velký Hrázský mlýn u Kouřimi sestával ze zděné provozní a roubené obytné části. Do mlýnice se scházelo po čtyřech stupních dřevěných níže do země, zatímco do obytného prostoru vedla dřevěná pavlač. Z ní se vcházelo do síně a odtud do světnice a dvou komor. V zadní části síně byla zřízena kuchyňka s pláštěm mazaným, komínem štycholcovaným a chlebovou pecí obrácenou do světnice. Ze síně bylo přístupné i podlaží nad mlýnicí, postavené spolu s komorami na vazbu a lepenice.¹³⁶⁾

Hospodářské příslušenstvím mlýnů tvořily stáje, chlévy,

134) Tamtéž, f. 356v.

135) Topení od strojů mlecínských s komínem zděným bylo např. ve mlýně u Komorce, f. 296v, v Jevanském mlýně, f. 355v i jinde.

136) Tamtéž, f. 198v–199. Podobně také v 70. letech 17. století obnovený Tismický mlýn, kde byla zděná původní část kombinovaná s obytnou „cílem zděnou, cílem roubenou“, a s hrázdnými konstrukcemi. Tamtéž, f. 473v.

kurníky a stodoly rozestavěné kolem dvora. Stáje pro 4 až 6 krav nebo koní (u velkých mlýnů však až pro 20 kusů dobytka) bývaly zděné, zatímco chlévy pro vepře roubené, *došky pošíť* nebo přistavěné ke stájím a opatřené doškovou střechou *toliko na námětky*. Stodoly byly podobné jako na poddanských usedlostech o jednom mlatě a jednom nebo dvou *zaděních*, s doškovou nebo šindelovou krytinou. V Tuchorazském mlýně stál však pouze *přístodolek pro mlácení obilí*,¹³⁷⁾ u jiných mlýnů není stodola zmíněna vůbec. Obvod dvora mezi jednotlivými stavbami vymezovaly pletené nebo plátkové ploty na bohatých mlýnech i zdi. Ve velkém Podkoubřanském mlýně je zmíněno i kamenné vydláždění dvora.¹³⁸⁾

Kolem mlýnů se rozkládaly zahrady a štěpnice, většinou však užívané pouze pro sklizeň sena.

Kostelecký urbář zachycuje 5 vrchnostenských **kováren** většinou v blízkosti někdejších panských sídel a dvorů.¹³⁹⁾ Kováři měli povinnost pracovat pro potřeby dvorů, nešlo ale o robotní práci, dostávali za ni řádně zapláceno. Pokud byly tyto práce delšího rázu, byl jim odpouštěn nájem. Jedinou tismickou kovářnu uvádí urbář jako zpuštěnou, současně však již jakýsi kovář žádal o její pronájem s tím, že ji na vlastní náklad uvede do provozu.

Kovářny byly prosté zděné stavby podobného vnitřního rozdělení jako venkovské domy, přičemž vstupní síň sloužila současně jako kovářská dílna, v zadní části však byla vyzděná i kuchyňka s topením do světnice a s pecí. Komín výhně byl vždy zděný, zatímco u kuchyně spíše dřevěný mazaný. Koně se kovali pod zděným nebo dřevěným podloubím před vstupními dveřmi kovářny, u nějž, nebo v koutě síně byla jednoduše zapažena uhelna. Ze síně se vcházelo do světnice, komory a po schodech do podkroví s další, menší komůrkou sloužící případně také jako uhelna. Ke kovářně přilhal roubený chlév, mohla ji obklopotvat i zahrada *pro vaření*.

Obr. 41: Vitice (okres Kolín), kresba z rukopisu faráře kujického P. Josefa Schlessingera z doby kolem roku 1850, archiv fary v Kujich (Arcibiskupství pražské). Kresba zachycuje podobu jedné ze vsí černokosteleckého panství se středověkým kostelem sv. Šimona a Judy apoštolů (kopii zajistila M. Kuldová).

Obr. 42: Třebovle (okres Kolín), hospoda. Ve Zlaté knize je zde popsána jedna ze tří „vejsadních“ krčm, která byla obnovena v 60. letech 17. století, ale pouze v roubené podobě. Znovu byla krčma přestavěna zhruba 100 let od sepsání urbáře. To dokládá podoba brány – stejnou úpravu má brána jednoho mlýna panství v Tuchoraz, datovaná do roku 1773). Následovaly úpravy v 19. a 20. století (foto Jan Žižka, 2008).

Pouze v kovářně ve Hříbech se ze zděného *veřtatu* s prkennou uhelnou vcházelo do roubené síně a teprve odtud do světnice a komory.

Tři panské *vejsadní krčmy* zaznamenané v urbáři měly charakter zájezdních hostinců.¹⁴⁰⁾ Do jejich příslušenství proto patřil rozlehlý dvůr s klenutým vjezdem, kůlnou nebo *šjí pro vozy* a velkou stájí pro *formanské koně*.¹⁴¹⁾ I krčem se však dotklo ničení třicetileté války, jehož stopy byly na Kostelecku zahlazovány teprve třicet let po jejím skon-

137) Tamtéž, f. 458v.

138) Tamtéž, f. 202i.

139) V Kostelci, Tismicích, Klučově, Plaňanech a Hříbech, tamtéž, f. 107, 474, 537, 667 a 714.

140) V Třebovli, Ždánicích a ve Vyžlovce, f. 195v–196a; 223v–224 a 369 až 369v.

141) Ve vyžlovské krčmě mohlo být ustájeno ve třech stájích 63 koní, f. 369 až 369v.

čení. Krčma v Třebovli byla vypálena Švédy v roce 1639 a nově postavena až v 60. letech, místo původní zděné stavby ale pouze jako roubená *hlínou okožichovaná*. Také ždánická krčma vyhořela a byla částečně obnovena, stáje a kůlny pro formanské koně už ale vystavěny nebyly.

Největší a nejvýstavnější byla podle popisu krčma vyžlovská u hlavní pražské silnice. Do velkého dvora se vjíždělo dvěma klenutými vraty od západu a od východu. Od jedné vrat k druhým se přes dvůr táhla *ulice pro přichránění vozů před deští a jich zavřetí před škodou*. V suterénu samotného hostince se nacházel klenutý sklep přístupný po kamenných schodech ze dvora. Studánka v něm sice přispívala ke stále teplotě, nadbytek vody ale sklep zatápěl, a proto musela být voda vypouštěna *troubami lounnickými* do rybníčka před hospodou. Ten současně sloužil k brodění koní. Nad sklepem se vcházelo do velké komory a stáje pro 45 koní. Hned u vrat byla umístěna dlážděná šenkovní světnice se vstupem přímo ze dvora a se zasklenými okny v kamenných ostěních. Z ní se vcházelo do velké klenuté kuchyně se zděným komínem, k níž přiléhala spižírna. Na ně pak navazovaly pod společným krovem další dvě stáje pro 6 a 12 koní. Mezi kuchyní a stájemi vedlo dřevěné schodiště do prvního patra. Zatímco přízemí a stáje byly zděné, patro bylo roubené, částečně *spantované na lepenice*. Komunikaci horního patra představoval mazhauz, z něhož se vcházelo do dvou vytápěných světniček s komůrkami *pro panstvo* a do čtyř dalších větších komor. U světniček byl na mazhauze zřízen *secret* s odpadem do dvora.

Na dvůr hospody navazoval v zadní části hospodářský dvůr, který však nebyl v 70. letech ještě obnoven. Stály tu jen *kusy zdí, kde stodola bejvala*.

Před hospodou byla snad pro uvazování koní, snad pro posezení, zřízena *besídka neb podloubí na sloupích*.

Zdroj vody představovala zděná studna před krčmou u silnice, opatřená rumpálem a okovem. Všechny budovy krčmy obklopovala štěpnice, kterou směl hospodský užívat k nájmu, osázená ale pouze starými stromy *a ostatek zarostlý*.

Zbývající dvě krčmy nemohly (až na několik komůrek) poskytnout ubytování, ani ustájení pro větší počet koní.

V žádné z krčem nebylo odděleno obydlí krčmáře a jeho rodiny od prostor pro hosty a není ani zapsáno, jestli užívali např. některou z komor na spaní.

Vrchnost pronajímala na panství 3 **masné krámy**, jeden už zmíněný v Kostelci u zámku, další dva v Třebovli a Plaňanech.¹⁴²⁾ Třebovský krám *neb šlachtata* (porážka) se nacházel přímo mezi objekty tamní panské krčmy a poskytoval i maso pro její kuchyni. Byl vystavěn někdy v době po-

řizování urbáře a mluví se o něm jako o novém. *Na škulinu sroubený, po podlaze vymazaný s dveřmi a víkem pro vykládání masa na klapačkách* sloužil pouze jako pracovní prostor. Jako skladiště se užívalo podkroví, kam vedly schody *z prken falcovních* a kam se vstupovalo dvířky ve štítě. K bydlení měl řezník vyhrazenou malou roubenou komůrku v sousedství stáji.

Naproti tomu masný krám v Plaňanech poskytoval i standardní bydlení se světnicí, komorou a kuchyní v síni, z níž se vstupovalo do samotného krámu s *voknem pro vykládání masa na klapačkách*. V druhé polovině 17. století jej však neužíval řezník, ale žil tu kolář a 4 poddanští řezníci usedlí v Plaňanech měli povinnost odvádět místo něj do panského důchodu 2 kameny škvařeného loje ročně.

Kostecký urbář sepsaný v letech 1673–77 vznikl jako součást snahy vrchnosti zahladit stopy ničení třicetileté války a obnovit někdejší prosperitu panství. Zachytil tak nejen poddanské povinnosti a vrchnostenský majetek, ale odrážejí se v něm stopy válečného ničení a jen velmi pomalé obnovy, jež nebyla snadná ani pro tak bohatý šlechtický rod, jakým Lichtenštejnové bezesporu byli. Přes veškerou snahu již nebylo dosaženo prosperity panství, které v předbělohorském období patřilo mezi nejvýnosnější a co do způsobu hospodaření nejpokročilejší v Čechách. Obnova budov a provozů sice postupovala, vybavit však např. panské dvory živým a mrtvým inventářem, s nímž se zde hospodařilo před válkou, již nebylo možné. Pro nedostatek pracovních sil bylo nutné i zcela opustit myšlenku náhrady nevýnosné robotní práce silou námezdní. Tím se panství zcela zaradilo mezi ostatní velkostatky v Českém království, kde šlechta ve snaze o vyšší zisk byla nucena zvyšovat robotní zatížení poddaných.

Urbář však bezděčně odráží i pokles kdysi sídelního panství na prostou výrobní jednotku, kde luxusní objekty sloužící pouze k zábavě panstva byly přebudovány k čistě užitkovým účelům.

Pokud odhlédneme od srovnání s předbělohorským stavem, poskytuje urbář mimořádný vhled do fungování jednoho barokního velkostatku se všemi provozy a podniky i jedinečný pohled na architekturu staveb, které už v mnoha případech zanikly, nebo byly přestavěny. Lze na jeho základě sledovat i úroveň bydlení a způsob života čeledi, která v jednotlivých panských provozech pracovala.¹⁴³⁾

143) Děkuji Ing. J. Žížkovi za pořízení fotografií hospodářských budov kosteleckého panství a za podrobné popisky, jimiž doplnil obrazovou přílohu. Můj dík mu náleží také za pomoc, kterou mi poskytl při porovnávání zápisů v kosteleckém urbáři s mladšími mapami, zejména v případě města Kostelec nad Černými lesy, kde byla řada objektů přestavěna nebo zcela zanikla.

142) Tamtéž, f. 51v, 196b, 666v.

WIRTSCHAFTSGEBÄUDE IM BETRIEB DES BAROCKEN GROSSGRUNDBESITZES AUF DER HERRSCHAFT KOSTELEČ NAD ČERNÝMI LESY/SCHWARZKOSTELEČ

In den 70er Jahren des 17. Jahrhunderts entstand auf der Liechtensteiner Herrschaft Kostelec nad Černými lesy ein Urbar, völlig vereinzelt durch sein Ausmaß und auch durch die Sorgfältigkeit der Verarbeitung. Im Laufe einiger Jahre haben die hiesigen Wirtschaftsbeamten die ganze Herrschaft durchwandert und nicht nur Untertanenbesitze und Pflichten, sondern auch sämtliche obrigkeitliche Besitze und alle Einkommen, die aus ihnen zugeflossen sind, erfasst. Ein Bestandteil des Urbars sind ausführliche Beschreibungen aller Gebäude und wirtschaftlichen Betriebe, die die Obrigkeit auf der Herrschaft besaß und benützte.

Der vorgelegte Artikel bemüht sich auf Grund dieser Informationen und durch den Vergleich mit den Inventaraufnahmen aus der Zeit vor der Schlacht am Weißen Berg die Gestalt und das Funktionieren dieser Bauten und Betriebe und ihre Eingliederung in den Organismus des barocken Großgrundbesitzes zu erfassen, genauso wie die langsam fortschreitende Nachkriegsrenovierung der Herrschaft.

In der Einleitung ist die Aufmerksamkeit der Entwicklung der Herrschaft am Ende des 17. Jahrhunderts, der Verwaltungsstruktur des barocken Großgrundbesitzes und den Befugnissen einzelner Beamten gewidmet.

Im eigentlichen Text spricht man zuerst (genauso wie in dem untersuchten Urbar) über die Bauten, die zwar in die Struktur des Großgrundbesitzes gehörten, die jedoch ursprünglich keinen landwirtschaftlichen Charakter hatten. Es handelt sich um Bauten und Objekte, die direkt der Obrigkeit dienten und die einen indirekten Bestandteil des Adelsitzes bildeten, wie Reitschulen, das Ballhaus oder der Ziergarten. Auf ihnen macht sich auch die allmähliche Umwandlung der Herrschaft Kostelec von einer Zentralherrschaft eines ausgedehnten Dominions und des Hauptsitzes der Obrigkeit zu einer bloßen wirtschaftlichen Einheit, die von der Obrigkeit nur selten besucht wurde, am besten bemerkbar. Alle erwähnten Objekte wurden nämlich nach und nach zum wirtschaftlichen Zweck umgebaut (zu Stallungen usw.).

Die zweite Gruppe bildeten Bauten, die die Obrigkeit besaß oder in Kostelec unter dem Titel des Besitzers der Herrschaft erbauen ließ. Dazu können wir Häuser auf dem Platz zählen, die dem Besitzer der Herrschaft gehörten und wo herrschaftliche Beamten untergebracht wurden, das Stadttor, das Gefängnis und Spital.

Ein weiterer Teil widmet sich schon tatsächlich den Produktionsbetrieben und Bauten. Einige waren auf der Herrschaft nur einmal vertreten und meistens in Kostelec als Siedlungsstadt lokalisiert. Davon erwähnen wir vor allem die Brauerei als den wahrscheinlich ergiebigsten herrschaftlichen Betrieb, die Branntweinbrennerei und das Brechhaus. Alle waren von der Produktion der Meierhöfe, die gesamte Rohstoffe bieten, abhängig. Es existierten in der Zeit der Abfassung des Urbars gesamt 25 Höfe, 5 davon blieben jedoch öde, einer wurde gerade erneuert. Besonders in dem Wirtschaften auf den Meierhöfen und im Zustand dieser Bauten war noch dreißig Jahre nach dem Ende des langen Krieges seine vernichtende Wirkung bemerkbar. Weder die fortgeschrittene Art des Wirtschaftens, vor der Schlacht am Weißen Berg geltend gemacht, noch die Ausstattung mit dem toten und lebenden Inventar wurden schon nicht mehr erneuert, eine Reihe der Gebäude wurde nur provisorisch repariert, in einigen Meierhöfen standen beschädigte und nicht benützte Bauten. Gerade in der Zeit, als das Urbar angefertigt wurde, wurde jedoch von der Seite der Obrigkeit eine erhebliche Bemühung entfaltet, die Höfe zu erneuern und ihren Ertrag zu erhöhen.

Das Urbar bringt eine sehr interessante Ansicht der damaligen Adelsitze, die ursprünglich Bestandteile einiger Meierhöfe waren. Diese Festungen waren schon lange Zeit nicht bewohnt und nach und nach wurden sie in den Betrieb des Meierhofes eingegliedert, beziehungsweise auseinandergenommen und vernichtet. Wir finden hier alle Grade dieses langfristigen Prozesses vom zum Aufenthalt der Besitzer vorbereiteten Schloss, über Festungen, die als Speicher und als Unterkunft für die Dienerschaft dienten bis auf vernichtete Bauten, von denen fast nichts übrig blieb.

Außer der Hof-Wirtschaft finden wir im Urbar auch Erwähnungen über das Teichwirtschaften in der Beschreibung der Fischteiche, Fischbehälter und Bauten für den Bedarf des Personals, das in diesem Zweig arbeitete. Die Forstwirtschaft präsentiert sich hier in der Beschreibung

der Fasanerien und Jägerhäuser.

Die Obrigkeit hat auch eine Reihe der Betriebe getrieben, die die Selbstgenügsamkeit der Herrschaft in der Produktion der Baustoffe, wie Ziegeleien mit Lehmgruben, Steinbrüche für Baustein und Kalköfen, sicherstellen sollten.

Eine Reihe der Betriebe hat die Obrigkeit vermietet. Dazu gehören Mühlen, Schmieden, Schenken und Fleischbänke. Auch diese Betriebe sind in dem Urbar sorgfältig beschrieben mit allen Erfordernissen und Pflichten ihrer Mieter.

Das Urbar der Herrschaft Kostelec ermöglicht in das alltägliche Leben in den einzelnen wirtschaftlichen Objekten, in dem auf anderen Herrschaften völlig ungewöhnlichen Maß, einzusehen. Es erlaubt nicht nur ihr Aussehen, sondern auch ihre Ausnützung und mit der Benützung der Inventaraufnahmen auch die Innenausstattung einzelner Gebäude zu erfassen.

ABBILDUNGEN

Abb. 1: Kostelec nad Černými lesy/Schwarzkosteleč (Bezirk Prag-Ost), Karte des Meierhofes und anderen Obrigkeitsgebäude mit Grundstücken aus dem Jahre 1812, SOA Praha, Großgrundbesitz Kostelec nad Černými lesy, Inv.-Nr. 2993 (Norden rechts, Westen oben). Der Plan erfasst den Zustand vor mehr bedeutenden Änderungen, zu den im zweiten Viertel des 19. Jahrhunderts kam. Etwa in der Mitte befindet sich das Schloss mit vier Ecktürmen und mit dem Raum vor dem Schloss auf der Südseite. Südöstlich davon kommt ein ausgedehntes dreiflügeliges Gebäude der Brauerei mit der Mälzerei ausdrucksvoll zur Geltung. Seine Verdrehung entspricht der Linie der damaligen Befestigung, die an das erwähnte Bastion-Reitschule anknüpfte. Im Hof der Brauerei gegenüber dem Schloss steht an der Stelle der Füllkammer ein bis jetzt erhaltenes Gebäude. Bei der Brauerei war der Weg durch ein Tor gesperrt, das in den 70er Jahren des 17. Jahrhunderts als das Tor auf dem Weg zum Dorf Chotýš beschrieben wurde. Im Osten knüpft an den Flügel mit der Füllkammer ein Speicher aus dem Jahre 1709 an, angefügt durch einen schrägen Gang.

An die Brauerei grenzt im Westen (auf dem Plan oben) der Wirtschaftshof an – unmittelbar an die Brauerei (Siederei) knüpft hier das Beamtenhaus Nr. 15 an, das an der nördlichen Stirnseite des Hofes steht, und hinter ihm auf der Südseite Gebäude der Stallungen und Scheunen. Weiter nach Westen, entlang der Südseite des Platzes, folgen weitere Gebäude, beschrieben im Goldenen Buch. Neben dem Hof direkt gegenüber der Brücke zum Schloss ist es das Jägerhaus und weiter ein mehr kompliziertes, vierflügeliges Gebäude der Branntweinbrennerei. Weiter – mit der hell roten Farbe unterlegt – folgen Häuser Matějovský und das Haus der Frau Leiter. Unter dem Buchstaben „P“ ist das Haus des Kaplans bezeichnet. Die übrigen zwei Gebäude entstanden durch den Umbau aus dem ehemaligen Pferdestall (Reitschule) und aus dem Ballhaus. Hinter den erwähnten Gebäuden breiten sich auf der Südseite ausgedehnte Gärten und Obstgärten aus.

Zwischen der Brauerei und dem Schloss stehen bei den Wällen ehemalige Fleischbänke. Im Osten tritt aus dem Schloss die auf dem Wall stehende Kirche des hl. Adalberts hervor. Unter ihr zeichnet sich der fünfseitige Umriss der Bastion, in der im Jahre 1677 eine Reitschule eröffnet wurde. Nördlich von ihr bei dem Buchstaben „J“ befindet sich die ehemalige Gerberei und in der Nachbarschaft unter dem Buchstaben „K“ der Garten der Fasanerie mit einem Gebäude, gleichfalls im Goldenen Buch beschrieben, mit dem benachbarten Fischteich.

Abb. 2: Kostelec nad Černými lesy (Bezirk Prag-Ost), Gebiet des Schlosses, ein Rest des Ecktürmchen der Bastion. Der Raum der Bastion auf der Ostseite diente in der Zeit der Anschaffung des Urbars als eine nicht überdachte Reitschule. Das Wachtürmchen war zweifellos ein von dem Paar der „bedeckten Vorsprünge, wo in jedem eine Person sitzen und in den Tummelplatz schauen kann“ (Foto J. Žizka, 1998).

Abb. 3: Kostelec nad Černými lesy (Bezirk Prag-Ost), Westgiebel des Gebäudes der Dechanei. Im Giebel der Dechanei hat sich ein Abschnitt der Fassade erhalten, die durch Pilaster mit der ausgeprägten Attika mit Blendfenstern gegliedert wird, der zu einem großen und hohen Gebäude gehörte. Mit der großen Wahrscheinlichkeit handelt es sich um ein Überrest des Ballhauses mit dem vorderen Haus, das in dem Urbar beschrieben ist (Foto J. Žizka, 2002).

Abb. 4: Einrichtung der Brauerei im 17. Jahrhundert. Abbildung im Werk von J. A. Komenský Orbis sensualium pictus, Nürnberg 1658: „Bier ... vom Malz (1) und Hopfen (2) im Kessel (3) wird gekocht, dann wird es auf die Rinnen (4) ausgegossen und ausgekühlt in Eimern (5) in Keller (6) gebracht wird und in Fässer eingegossen wird“. (übernommen von: J. Petráň, Dějiny hmotné kul-

tury, Teil II/1, Praha 1995).

Abb. 5: Arbeit und Werkzeuge in der Landwirtschaft im 17. Jahrhundert. Abbildung im enzyklopädischen Werk von J. A. Komenský *Vestibulum scholasticae eruditiois*, Nürnberg 1678; 161 – Feldarbeit; 162 – Heuernte; 163 – Drusch des Getreides und das Sieben des Kornes; 164 – Stall, kleiner Stall, Schweinestall; 165 – Misten, Fütterung des Geflügels; 166 – Futter, Milchverarbeitung; 167 – Bienenzucht (Bienenstöcke, Rahmen für Honigwaben, geflochtene Wachskerze); 168 – Mahlen des Getreides in der Mühle, Fußstampfe für Graupen; 169 – Sieben des Mehls und das Backen des Brotes (übernommen von: J. Petráň, *Dějiny hmotné kultury*, Teil II/1, Praha 1995).

Abb. 6: Tuchoraz (Bezirk Kolín/Kolín), Karte des Meierhofes mit Grundstücken aus dem Jahre 1812, SOA Praha, Großgrundbesitz Kostelec nad Černými lesy, Inv.-Nr. 2994, (Norden oben). Zusammen mit Klučov hat der größte Meierhof der Herrschaft Kostelec nad Černými lesy am Anfang des 19. Jahrhunderts noch in manchen die Anordnung erhalten, die im Goldenen Buch beschrieben ist. In der Mitte der Nordseite befindet sich das Tor vom Städtchen Tuchoraz. An der Ostseite des Tores befand sich eine Gesindestube mit Zubehör mit anschließendem Kuhstall. Den westlichen Teil der Nordseite nimmt ein spätgotischer Speicher an, der im Jahre 1677 beim Tor einen Turm hatte. Den Hof haben zwei Gebäude quer geteilt – Stallungen und die Scheune mit der Einfriedungsmauer und dem Tor. Der östliche Teil war durch ein weiteres Tor zwischen dem Kuhstall und der Scheune mit vier Tännern zugänglich, die den östlichen Teil schloss und bis heute schließt. Auf der Karte ist gleichfalls die Mauer hinter den Scheunen bezeichnet, „für die Sicherheit, damit man an die Scheunen mit Feuer nicht herantreten ... konnte“. Im Süden steht ein Schafstall mit dem hervortretenden Haus des Schäfers. In der südwestlichen Ecke tritt in die Gärten eine Festung mit dem Eingangsturm mit bezeichneten Umrissen eines Teils des abgerissenen Palastes hervor.

Abb. 7: Tismice (Bezirk Kolín), Karte des Meierhofes mit der Kaskade der eingegangenen Fischteiche aus dem Jahre 1811, SOA Praha, Großgrundbesitz Kostelec nad Černými lesy, Inv.-Nr. 1995 (Norden etwa in der linken unteren Ecke). In den 70er Jahren des 17. Jahrhunderts war der Hof zerstört, auf der Südseite befand sich eine Festung. Nach der Erneuerung blieb im Grunde die unregelmäßige Grundrissverteilung mit dem Wohnhaus im Westen, dem Speicher im Norden, der Scheune im Nordosten und Stallungen, ursprünglich dem Schafstall im Süden, erhalten. Auf der Südseite des Hofes befindet sich unter dem Damm die damals erneuerte Mühle, die in der Gestalt aus der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts mit dem Fachwerkstockwerk bis zu ihrem Untergang in den 90er Jahren des 20. Jahrhunderts erhalten blieb. Den Auslauf der Einfriedungsmauer des Gartens bei der Mühle kann man für einen Rest der Festung halten.

Abb. 8: Přistoupim (Bezirk Kolín), Karte des Meierhofes aus dem Jahre 1811, SOA Praha, Großgrundbesitz Kostelec nad Černými lesy, Inv.-Nr. 2996. Der Meierhof wurde in der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts praktisch völlig abgerissen.

Abb. 9: Klučov (Bezirk Kolín), Karte des Meierhofes mit dem ehemaligen Schloss aus dem Jahre 1811, SOA Praha, Großgrundbesitz Kostelec nad Černými lesy, Inv.-Nr. 3002 (Norden oben).

Im nördlichen Teil des Hofgebietes kommt ein Oval, umschlossen vom Graben, wo das Schloss stand, markant zur Geltung. In der Einfriedung des Gartens um die Festungsstätte herum hat sich auf der Westseite ein Abschnitt der Renaissanceeinfriedungsmauer erhalten, durchgegliedert mit konchenartigen Nischen. Auf der Nordseite des Hofes bei der Festungsstätte stehen zwei Gebäude, länglich situiert in der Richtung Nord Süd. Im Westen ist es ein Wohnhaus mit dem erhaltenen Renaissancegewölbe im Erdgeschoss und im Osten ein barocker Speicher, erbaut mit der Ausnützung der Mauerwerke eines älteren Gebäudes mit der Arkade im Erdgeschoss. Im Goldenen Buch ist hier ein Schuppen mit dem Marstall und dem Speichergeschoss beschrieben. Das Haupttor befand sich auf der Ostseite, im Süden waren Marställe mit dem Schafstall. Der westliche Teil bildete den zweiten Hof mit Scheunen und dem Kuhstall mit dem Wohnhaus auf der Nordseite. Im Westen liegt an den Hof das Gebiet der Mühle an.

Abb. 10: Diblíkov (Katastergebiet Kouřim, Bezirk Kolín), Karte des Meierhofes aus dem Jahre 1811, SOA Praha, Großgrundbesitz Kostelec nad Černými lesy, Inv.-Nr. 3004 (Norden oben). Der Vergleich mit der Beschreibung im Urbar aus den 70er Jahren des 17. Jahrhunderts auch mit der Einzeichnung des Hofes bei der I. Militärmapping zeigt, dass der ältere Hof größer war und vom großen Teil sich auch an der Stelle des südlichen Gartens erstreckte (Nr. XXII). Die Anordnung des Hofes, eingezeichnet im Plan, entstand wahrscheinlich bei dem Umbau um 1779. Diese Jahreszahl ist ein Bestandteil der gemalten Verzierung der Fassade des Hauptwohnhauses.

Abb. 11: Běšínov (Bezirk Kolín), Karte des Meierhofes aus dem Jahre 1811, SOA Praha, Großgrundbesitz Kostelec nad Černými lesy, Inv.-Nr. 3005 (Norden rechts). Trotz der fast regelmäßigen Disposition stimmt die im Plan eingezeichnete Anordnung des Hofes überraschend mit der Beschreibung im Urbar. Links vom Tor befindet sich ein Marstall, auf der Nordseite steht ein

größeres Gebäude mit der Gesindestube an der Spitze und mit der Herrenstube im Stockwerk, ferner mit dem Kuhstall, dem Speicher und dem Schuppen. Die Ostseite war durch die Scheune abgeschlossen, im Süden stand bei der Scheune das Haus des Schäfermeisters mit dem Schafstall beim Tor. Abb. 12: Dobré Pole (Bezirk Kolín), Karte des Meierhofes aus dem Jahre 1811, SOA Praha, Großgrundbesitz Kostelec nad Černými lesy, Inv.-Nr. 3006 (Norden oben). Der Hof hat die der Beschreibung im Urbar aus dem Jahre 1677 nahe Anordnung behalten. Im Osten befinden sich drei Bauten im Gebiet der ehemaligen Festung, von denen bis heute nur ein kleiner Speicher steht. Im Süden befanden sich neben dem ursprünglichen Haupttor Kuhställe, im Norden eine Scheune, im Südwesten steht ein später erbauter Schafstall. Diese Anordnung hat der Hof bis auf den heutigen Tag bewahrt. Bemerkenswert ist auch der bis jetzt bezeichnete Ausmaß des aufgehobenen „Veský“-Fischteiches (Grundstücke A, B, C), aus dem „in diese Wälle das Wasses angelassen werden kann.“

Abb. 13: Komorec (Bezirk Kolín), Karte des Meierhofes aus dem Jahre 1811, SOA Praha, Großgrundbesitz Kostelec nad Černými lesy, Inv.-Nr. 3009 (Norden rechts). Der Zustand im Jahre 1811 entspricht in mancherlei der Beschreibung des Hofes im Urbar. Im Osten standen bei dem Tor einige Gebäude, auf dem Plan bezeichnet nur durch Umrisse der Mauer. Das Gebäude mit dem kurzen Flügel beinhaltete eine Gesindestube mit dem Speichergeschoss und dem anschließenden Kuhstall, weiter nach Osten befand sich eine gezimmerte Scheune, heutzutage durch einen Neubau aus dem dritten Viertel des 19. Jahrhunderts ersetzt. Im Westen befanden sich weitere Ställe und auf der südlichen kurzen Seite der Schafstall, in den 70er Jahren des 17. Jahrhunderts öde.

Abb. 14: Bohumile (Bezirk Kolín), Karte des Meierhofes aus dem Jahre 1811, SOA Praha, Großgrundbesitz Kostelec nad Černými lesy, Inv.-Nr. 3010, (Norden oben). In der Zeit der Verfassung des Urbars war der Hof Bohumile öde. In der Nachbarschaft stand nur eine Hütte für die Fohlenhirten, mit dem Schuppen, Zaun und Brunnen. Der bemerkenswerte Hof, eingezeichnet auf der Karte mit Gärten und weiteren Gebäuden, wurde erst im 18. Jahrhundert gegründet.

Abb. 15: Liblice (Bezirk Prag-Ost), Karte des Meierhofes aus dem Jahre 1811, SOA Praha, Großgrundbesitz Kostelec nad Černými lesy, Inv.-Nr. 3001, (Norden rechts). Die Anordnung des Hofes entspricht in beträchtlichem Maß dem Zustand, der im Jahre 1677 im Urbar beschrieben wurde. In der nordwestlichen Ecke stand im Jahre 1811, ebenso wie im Jahre 1677 ein Wohnhaus mit dem Speichergeschoss mit dem gegenüberliegenden kleinen Stall und einem weiteren, das Gebiet der Festung ausfüllendem Gebäude, bei ihm befand sich ein Tor. Im Norden befindet sich ein großer Stall dort, wo im Jahre 1677 Ochsen- und Kuhställe standen, die Ostseite schlossen schon damals, genauso wie heutzutage, Scheunen ab. Auf der Westseite stand der später erneuerte Schafstall, mit dem Haus des Schäfermeisters und dem Marstall. Der Speicher, der auf der Südseite des Hofes eingezeichnet ist, wurde erst im 18. Jahrhundert erbaut.

Abb. 16: Syneč (Bezirk Kolín), Karte des Meierhofes aus dem Jahre 1811, SOA Praha, Großgrundbesitz Kostelec nad Černými lesy, Inv.-Nr. 2998, (Norden unten). Die Anordnung des Hofes hat den im Urbar beschriebenen Zustand erhalten. Auf der südwestlichen Seite befindet sich ein Tor mit dem Wohnhaus. Auf der Westseite steht eine Scheune – im Jahre 1677 befand sich hier eine neu erbaute Scheune mit zwei Tennen. Die Scheune war, ähnlich wie es in allen Höfen im Jahre 1811 war, größer, als es im Urbar beschrieben ist. Im Nordosten steht ein Speicher mit der Gesindestube, die den im Urbar beschriebenen Bau anstelle der Festung ersetzte, der auch eine Gesindestube, einen Speicher und einen Marstall beinhaltete. In der nordöstlichen Ecke befanden sich Schweineställe, weitere Ställe, in den, dem Urbar nach, 60 Pferde einzustallen möglich war. Im Süden stand ein Schafstall.

Abb. 17: Hřibý (Katastergebiet Vítěz, Bezirk Kolín), Karte des Meierhofes aus dem Jahre 1811, SOA Praha, Großgrundbesitz Kostelec nad Černými lesy, Inv.-Nr. 2999 (Norden links). Die Anordnung des Hofes hat sich teilweise so erhalten, wie es in den 70er Jahren des 17. Jahrhunderts war. Auf der Westseite links vom Tor steht bisher ein langes Gebäude des Speichers, im Norden schließt den Hof eine schräg gedrehte Scheune ab, wieder offensichtlich größer, als im 17. Jahrhundert. Die Ostseite schließt der Schafstall ab. Im Urbar ist hier eine mehr komplizierte Situation mit dem Schafstall und dem Wohnhaus beschrieben. Die komplizierteste Situation war jedoch auf der Südseite – Mittagsseite. Hier stand ein Wohnhaus mit der Gesindestube und dem Speicher im Stockwerk, ein Marstall, Kuhstall und weitere Räume. Das zweiflügelige Gebäude, eingezeichnet im Plan, mit dem westlichen Wohnflügel, dem Kuhstall und weiteren Bauten wurde irgendwann in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts erbaut. Die im Mauerwerk bis heute erhaltenen Gebäude sind wahrscheinlich sekundär verwendete Bruchstücke offensichtlich mittelalterlicher und Renaissanceglieder.

Abb. 18: Kostelec nad Černými lesy (Bezirk Prag-Ost), Durchblick durch eine Gasse, den ehemaligen Weg zum Chotýš (Český Brod/Böhmisch Brod), nach Südwesten, in der Richtung zum Schloss und zum Platz. Der Speicher links im Vordergrund, erbaut im Jahre 1709, war offensichtlich ein Be-

standteil der Mälzerei. Das neuzeitliche Haus hinter ihm steht an der Stelle der Brauerei und das zweite Haus, situiert höher und mit der Ecke in den Fahrweg vorragend, stand ursprünglich auf seinem Hofplatz. Im Durchblick ist das Haus Kónskr.-Nr. 15 an der Stirnseite des Hofes sichtbar. Rechts, über dem Dach der Gesindestube tritt das Dach des Eingangsturmes des Raumes vor dem Schloss hervor (Foto J. Žizka, 2008).

Abb. 19: Tuchoraz (Bezirk Kolín), ursprüngliches Tor des Hofes. Das Tor, vermauert irgendwann im 19. Jahrhundert, hat die Umrahmung mit der halbkreisförmigen Archivolte erhalten, die es zweifellos schon im 17. Jahrhundert hatte. Auf dem Mauerwerk sind Reste des Verputzes mit Eckquadern erhalten (Foto J. Žizka, 2007).

Abb. 20: Kostelec nad Černými lesy (Bezirk Prag-Ost), Ansicht des Hauses Kónskr.-Nr. 15 auf der Frontseite des Wirtschaftshofes. Das Haus der Renaissanceherkunft, mit der komplizierten Baugeschichte, haben in der Zeit der Verfassung des Urbars der Wirtschaftsbereiter, der Kornschreiber und der Schaffner bewohnt. Im linken Teil der Fassade ist bis jetzt ein Renaissanceeinfaßportal erhalten, das wahrscheinlich in den Schuppen und zu dem Offizierpferdestall führte. Das Tor in den Hof auf der rechten Seite des Hauses – zwischen ihm und dem einstigen „Jägerhaus“, wurde irgendwann in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts erbaut mit der Ausnützung der Renaissanceumrahmungen (Foto J. Žizka, 2008).

Abb. 21: Syneč (Bezirk Kolín) Speicher auf der nordöstlichen Seite des Hofes. Der barocke Speicher mit Resten der illusionistisch gemalten Gliederung, erinnert mit seiner Anordnung an ältere Bauten. Den wesentlichen Teil des Erdgeschosses nimmt im ganzen Ausmaß der tonnengewölbte Wohnteil mit dem großen mittleren Raum ein – wahrscheinlich einer Gesindestube mit Kammern und einer Küche an den Seiten. Links befindet sich der Eingang zur Treppe in Speichergeschosse, bei dem sich eine weitere Kammer mit der archaischen umgekippten Dielendecke befindet (Foto J. Žizka, 2007).

Abb. 22: Běšínov (Katastergebiet, Bezirk Kolín), Ansicht des Nordflügels des Hofes. Im Vordergrund ist der Wohnteil erfasst, dort, wo in den 70er Jahren des 17. Jahrhunderts die Gesindestube stand und darüber im Stockwerk die Herrenstube. Man kann also voraussetzen, dass das Gebäude, das in der Gestalt aus dem dritten Viertel des 19. Jahrhunderts erhalten blieb, noch einige Konstruktionen aus dem 17. Jahrhundert beinhaltet (Foto J. Žizka, 1998).

Abb. 23: Prebozy (Bezirk Kolín), Ruine des Hauses des Schäfermeisters im südöstlichen Teil des Hofes. Das selbständig stehende Gebäude im unteren älteren Teil des Hofes bei dem Fischteich ist ein Überrest der alten Anordnung. Trotz den jüngeren baulichen Herrichtungen sind hier bisher deutlich erhaltene Barockkonstruktionen (Foto J. Žizka, 2001).

Abb. 24: Tuchoraz (Bezirk Kolín), Gebäude des Speichers im Wirtschaftshof. Der spätgotische Speicher ist offensichtlich das älteste Wirtschaftsgebäude in Mittelböhmen. Kragsteine im rechten Teil haben zweifellos den im Jahre 1677 erwähnten Turm gespreizt (Foto J. Žizka, 2007).

Abb. 25: Hříby (Katastergebiet Vitice, Bezirk Kolín), Ansicht des Speichers vom Hof. Der einstöckige Speicher hat in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts den gut ausgestatteten, im Urbar beschriebenen Speicher, der in einer ausgeprägten Lage beim Tor des Hofes stand, ersetzt. Der Speicher war in der Zeit ebenso situiert und am ehesten auch von der gleichen Höhe. In der Länge war er kürzer, disponiert in 4 Achsen, im Dach befanden sich je 3 Dachfenster. Bemerkenswert ist die Erwähnung des gelüfteten Fußbodens. Wie es die verhältnismäßig kleine Breite des Gebäudes, die bei einem barocken Speicher nicht üblich ist, andeutet, kann im Organismus des heutigen Baus noch das Mauerwerk des Baus aus dem 17. Jahrhundert erhalten sein (Foto J. Žizka, 1997).

Abb. 26: Klučov (Bezirk Kolín), Ansicht des Teiles der westlichen Fassade des Speichers. Der Speicher, der auf der Ostseite des Hofes steht, mit der nördlichen Frontseite zum Wassergraben des eingegangenen Schlosses zugewendet, erbaut zu Beginn des 18. Jahrhunderts, beinhaltet das Mauerwerk des älteren Baus. Bemerkenswert ist besonders die vermauerte Arkade im Erdgeschoss, durchgeführt in einem anderen Rhythmus, als die Fenster des Speichers. Es handelte sich vielleicht um einen gemauerten Wagenschuppen, also ein Zubehör des Schlosses, erwähnt im Urbar (Foto J. Žizka, 2001).

Abb. 27: Dblíkov (Katastergebiet Kouřim, Bezirk Kolín), Ansicht des Speichers, links der Flügel des Stalles. An der Fassade des mächtigen Speichers, erbaut in den 70er Jahren des 19. Jahrhunderts, zeichnet sich rechts im Ausmaß dreier Achsen in der Struktur des Verputzes der einstöckige ältere Speicher. Das zeitgenössische Gebäude illustriert den Umfang der Modernisierung der Höfe auf der Herrschaft im letzten Viertel des 19. Jahrhunderts, als barocke oder vielleicht auch ältere Bauten die großzügig gelösten Wirtschaftsgebäude, die damals die modernsten Ansprüche an die Anordnung und baulich architektonische Lösung erfüllt haben, ersetzten (Foto J. Žizka, 2001).

Abb. 28: Hošť (Katastergebiet Kostelec nad Černými lesy, Bezirk Kolín), Gebäude an der Frontseite des Hofes. Der im Urbar beschriebene Hof in Hošť wurde im 18. Jahrhundert grundsätzlich in eine regelmäßige längliche

Gestalt umgebaut. An seiner südwestlichen Frontseite steht ein einstöckiges Gebäude, das im Erdgeschoss unter den Speichergeschossen gewölbte Wohnräume mit Zubehör beinhaltet. Obwohl die heutigen Fassaden erst aus dem ersten Viertel des 20. Jahrhunderts stammen, zeigt ein Teil des freigelegten Verputzes mit geritzten und gemalten Quadern an den Ecken an den barocken Ursprung des Baus (Foto J. Žizka, 2008).

Abb. 29: Komorec (Katastergebiet Oplany, Bezirk Kolín), Hauptgebäude des Meierhofes. Der Hof vom kleinen Ausmaß hat sich bis heute die unregelmäßige Anordnung erhalten, die er am ehesten schon im 17. Jahrhundert hatte. Bei der Modernisierung des Hofes in den 70er – 80er Jahren des 19. Jahrhunderts wurde hier ein Wohnhaus mit Speichergeschossen erbaut. Diese Anordnung erinnert hier gleichsam an den im Urbar beschriebenen Zustand, als hier in den 70er Jahren des 17. Jahrhunderts im Erdgeschoss des einstöckigen Speichers mit dem Dachraum eine Diele und eine Gesindestube war (Foto J. Žizka, 2001).

Abb. 30: Skramník (Bezirk Kolín), Stallungen auf der Westseite des Hofes mit einem Teil des Speichers. Im Urbar sind in den 70er Jahren des 17. Jahrhunderts auf dieser Seite des Hofes ausgedehnte Stallungen für 60 Stück Rindvieh beschrieben. Der zeitgenössische Bau in der Gestalt, die er im dritten Viertel des 19. Jahrhunderts bekommen hat, entspricht dieser Kapazität. Der Speicher hat in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts den im Urbar erwähnten Speicher ersetzt (Foto J. Žizka, 1997).

Abb. 31: Tuchoraz (Bezirk Kolín), Festung. Das Foto aus dem Jahre 1902 erfasst den prunkvollen spätgotischen Eingangsturm der Festung vom Westen. Im Vordergrund befinden sich Reste des Mauerwerkes eines Teils des Gebäudes, das im Jahre 1677 den Wirtschaftszwecken diente, im Vordergrund sind auch deutliche Reste der Befestigung zu sehen. Das Gebiet der Festung hat in den 20er Jahren des 20. Jahrhunderts die Einfriedungsmauer des Gartens aufgeteilt.

Abb. 32: Cerhůnky (Bezirk Kolín), Wirtschaftshof, südliche Frontseite des Speichers. Der Speicher stand selbständig im nördlichen Teil des Hofes. Erhaltene Abschnitte des Mauerwerkes mit der mit Quadern armierten Ecke, Spuren des Sgraffitoverputzes und nachträgliche Herrichtungen der Öffnungen belegen, dass die im Urbar erwähnten Teile der Festung zum Bau des Wirtschaftsgebäudes ausgenützt wurden (Foto J. Žizka, 1997).

Abb. 33: Liblice (Bezirk Kolín), Wohngebäude im Wirtschaftshof. Ein auf den ersten Blick unansehnliches Gebäude, beschädigt durch Herrichtungen in der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts, wurde irgendwann in den 70er – 80er Jahren des 19. Jahrhunderts erbaut. Es wurde dabei jedoch ein Teil des Wohngebäudes ausgenützt, das an der Stelle der Festung stand und im Urbar in der Nachbarschaft des Hoftores erwähnt wird. Im Interieur war ein Kreuzgewölbe des frühbarocken oder sogar Renaissanceursprungs erhalten (Foto J. Žizka, 2001).

Abb. 34: Plaňany (Bezirk Kolín), Ansicht des Speichers vom Westen. Der Speicher, erbaut in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts, ist zusammen mit dem benachbarten Wohngebäude der einzige Überrest des Wirtschaftshofes. Ein Teil des Gebäudes der Festung, der schon im Jahre 1677 in den Organismus des Hofes eingegliedert wurde, ist im südlichen (rechten) Teil des Speichers erhalten. Außer den Resten des Sgraffitoverputzes haben sich gewölbte Räume erhalten, zugänglich durch den niedriger platzierten Eingang, wo sich wahrscheinlich die im Urbar erwähnten Kammern oder Speisekammern befanden (Foto J. Žizka, 1997).

Abb. 35: Dobré Pole (Bezirk Kolín), Speicher. Der ungewöhnlich kleine Bau des Speichers steht selbständig hinter der Einfriedungsmauer auf der Ostseite des Hofes. Zusammen mit dem benachbarten Wohngebäude, von dem sich bis heute nur Reste der Stirnwand mit Fensteröffnungen erhalten haben, ist er im Gebiet der einstigen Festung situiert. Im Urbar sind hier eine Gesindestube, Kammern und im Stockwerk sogar bewohnbare Stuben beschrieben (Foto J. Žizka, 2001).

Abb. 36: Klučov (Bezirk Kolín), Karte des Weinbergs aus dem Jahre 1811, SOA Praha, Großgrundbesitz Kostelec nad Černými lesy, Inv.-Nr. 3002, (Norden oben). Der Ausschnitt aus der Karte der Obrigkeit Grundstücke erfasst den Rest eines großen Weinbergs mit dem zweiflügeligen Weinhaus mit der Presse und dem quadratischen kleinen Hof, der nordwestlich von dem im Urbar beschriebenen Hof situiert ist. Unter dem Weinberg zieht sich auf der Terrasse des südlichen Abhangs ein Streifen des Gartens, wo sich ursprünglich wahrscheinlich der Weinberg mit Pfirsichbäumen, Gartenebereschen und weiteren Bäumen befand. Weitere Obstbäume wuchsen wahrscheinlich auf dem Grundstück um den Weinberg.

Abb. 37: Abbildung der Herrenmühle mit drei Rädern aus der Handschrift des Jindřich Hýzrl von Choden aus dem Jahre 1612. (Es handelt sich um eine Mühle in Nové Mlýny bei Hustopeče/Auspitz in Mähren). Bibliothek des Nationalmuseums, Sig. VI A 12, F. 110r.

Abb. 38: Hrušovský Mühle bei Stříbrná Skalice, Ausschnitt aus dem kaiserlichen Abdruck des stabilen Katasters von Stříbrná Skalice aus dem Jahre 1841. Im nordöstlichen Teil steht die eigentliche Mühle mit dem Mühlgraben auf der Ostseite und mit der einstigen Säge in der gegenüberliegenden Ecke.

Abb. 39: Hruškovský Mühle bei Stříbrná Skalice, beschrieben im Urbar. In der Mühle, damals genannt „Růžkovský“, wurde in den 70er Jahren des 17. Jahrhunderts eine neue Säge erbaut. Die Mühle wurde in die heutige Gestalt in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts und zu Beginn des 20. Jahrhunderts umgebaut. In der zweiten Hälfte des 20. und am Anfang des 21. Jahrhunderts ist eine Reihe der Mühlen auf der Herrschaft Kostelec nad Černými lesy eingegangen, oder grundsätzlich umgebaut wurde. Die „Růžkovský“ Mühle steht auf dem Jevanský Bach (Propast), der einst eine Reihe von Fischeichen gespeist hat und zwischen Jevany und Stříbrná Skalice sechs Mühlen betrieben hat.

Abb. 40: Tismice (Bezirk Kolín), Mühle, Grundriss des Stockwerkes und Längsschnitt (Vermessung M. Fuchs, 1991). Ein Teil der Konstruktionen der Mühle war ein Schurzwerk und ein Teil ein Fachwerk, es haben sich bemerkenswerte Zimmerwerke erhalten. Das Gebäude hat sich offensichtlich bis zu seinem Untergang in den 90er Jahren des 20. Jahrhunderts manches von dem im Urbar aufgeführten Aufbau im Jahre 1676 erhalten. Der Be-

schreibung entspricht das gemauerte Erdgeschoss und das teilweise gezimmerte Stockwerk, samt der unterschiedlichen Konstruktionen, die die Stube abgrenzen.

Abb. 41: Vitice (Bezirk Kolín), Zeichnung aus der Handschrift des Pfarrers P. Josef Schlessinger aus Kyje aus der Zeit um 1850, Archiv des Pfarrhauses in Kyje (Erzbistum Prag). Die Zeichnung erfasst die Gestalt eines der Dörfer auf der Herrschaft Kostelec nad Černými lesy mit der mittelalterlichen Kirche der hll. Apostel Simon und Juda.

Abb. 42: Třebovle (Bezirk Kolín), Gasthaus. Im Goldenen Buch ist hier eine von den „begünstigten“ Schenken beschrieben, die in den 60er Jahren des 17. Jahrhunderts erneuert wurde, aber nur in der gezimmerten Gestalt. Die Schenke wurde wieder etwa nach 100 Jahren nach der Verfassung des Urbars umgebaut. Das belegt die Gestalt des Tores – dieselbe Ausstattung hat das Tor einer Mühle der Herrschaft in Tuchoraz, datiert zum Jahr 1773. Dann folgten Herrichtungen im 19. und 20. Jahrhundert (Foto J. Žizka, 2008).

(Übersetzung J. Kroupová)